

9. Šetření na reformě

Viktor Stěpanovič (Černomyrdin) po několika měsících svého úřadování ve funkci předsedy vlády přišel navrhnout prezidentovi: „Proč rozhodujete o tom všem? Nechte mě, ať se s těmi otázkami vyrovnám; neberte si na sebe tolik věcí.“ Čím častěji k takovým rozhovorům docházelo, tím ostřeji Jelcin reagoval. Kdyby se zbavil svých povinností, zbavil by se moci.

Alexandr Koržakov, *Boris Jelcin, od úsvitu k soumraku* (1996)¹

Tlak politického boje po roce 1991 nesporně přispěl k implozi velkého reformního projektu. Nebyl to však jediný faktor. Prvořadý význam měl i postoj, který k projektu zaujali – od samého počátku – někteří reformátoři sami. Jelcin ani několik členů jeho okolí nebyli oddanými demokraty – spíše naopak. Gennadij Burbulis, první náměstek předsedy vlády v letech 1991–92, dokonce pochválil chilského autoritativního generála Pinocheta;² a Alexandr Koržakov jen s námahou skrýval své pochybnosti o potřebě voleb.³ Jelcin ztěžoval problém tím, že naléhal na jmenování Jurije Petrova, který byl jeho nástupcem jako sverdlovský komunistický stranický vůdce a nikdy nepatřil k „demokratickému hnutí“, šéfem prezidentské správy. Ještě horší bylo jmenování Jurije Skokova předsedou Bezpečnostní rady. Ten byl znám všeobecně jako odpůrce radikální reformy vůbec.⁴

Pokud lze o takovém výběru osob říci něco pozitivního, je to skutečnost, že Jelcin si nemohl dovolit dráždit Nejvyšší sovět jmenováním výlučně radikálních reformátorů. Avšak dokonce i radikální reformátoři ve vládě měli své nedostatky jakožto demokraté. Chtěli demokracii. Avšak touha po ní nebyla u většiny z nich tolik vřelá jako touha po jiných věcech. Hlavní z nich byla liberalizace ekonomiky. „Tržní“ hospodářství mělo pro reformátory vyšší prioritu než posílení reformem v politickém, kulturním a národním sektoru. K obhájcům radikálního postupu v těchto sektorech patřily vlivné osobnosti. Valerij Tiškov, předseda státního výboru pro národnostní politiku, tvrdil, že se všemi národnostními a etnickými skupinami by se mělo jednat stejně; Andrej Kozyrev, ministr zahraničních věcí,

usiloval o prohloubení harmonie ve vztazích Ruska se západními demokratickými vládami; a Jelcin sám odmítl volání po omezení svobody kulturního vyjádření. Tiškov byl však brzy přinucen k rezignaci, v říjnu 1992, a Kozyrev odešel v prosinci 1995.⁵ A za Putina se objevil nátlak na ta vysílací média, která kritizovala vládní politiku.⁶

Vzdalování se od velkého projektu bylo usnadňováno faktem, že jej Jelcin ani jeho druhové nikdy přesně nedefinovali. Tvořili jej tak říkajíc na pochodu. Hovořili – a to se týká hlavně Jelcina – o cílech: demokracie, tržní hospodářství, právní stát, lidská práva, kulturní svoboda, sociální mír a „normální život“.⁷ Tyto cíle byly hesly, která bylo ještě třeba proměnit v politiku. A mezi vládnoucími kruhy neexistovala předběžná dohoda o tom, jak koordinovat dosažení těchto cílů; sled opatření, kterých budou muset jak individuálně, tak společně jako skupina dosáhnout, musel být ještě vypracován. Každý ministr měl své vlastní záliby – a ne všichni byli spokojeni s projektem jako celkem. Za takových okolností muselo nezbytně docházet ke konfliktům a nedorozuměním.

Rozhodnutí o sledu kroků bylo učiněno dokonce ještě před zhroucením SSSR, když Jelcin dal přednost ekonomickým změnám. Místo toho, aby vyhlásil nové parlamentní volby a zajistil si jasný mandát pro svou vznikající politiku, rozhodl se k okamžitému prosazování opatření k transformaci ekonomiky. Tato volba byla jemně vyvážená. Nejvyšší sovět byl zvolen roku 1989 a většina jeho členů byla nepřátelská zásadní hospodářské reformě. Nové volby, dokud byla Jelcinova popularita vysoká, by pomohly jeho věci. Zabralo by to však čas a mezitím by průmyslové, zemědělské a obchodní potíže nabyly katastrofální povahy. Čistá hmotná produkce v SSSR za poslední tři měsíce roku 1991 klesla o pětinu a zdálo se, že pokles se mění ve volný pád.⁸ Nebylo záruk, že by voličstvo vždy hlasovalo pro rychlý přechod k tržnímu hospodářství. Jelcin a Gajdar proto doufali, že když začnou dávat ekonomiku do pořádku, budou moci snáze dosáhnout dalších cílů reformního projektu. Chvillemi se zdálo, že reformátoři jsou ekonomickými deterministy. Avšak zatímco Leninovy komunistické teorie byly ekonomickým determinismem politické levice, nový ruský režim byl rozhodně pravicový. Tvrdili, že zreformované hospodářství přitáhne za sebou ve svých stopách reformovanou politiku a reformovanou společnost.⁹

S Jelcinovou podporou se Gajdar vrhl sám do této kampaně. Již 2. ledna 1992, druhý den nezávislé existence Ruska, odstranil státní kontrolu cen v obchodech. Předvídaným následkem byla rychlá inflace. Do dvanácti měsíců byl rubl pod čtyřmi procenty své hodnoty ze začátku roku.¹⁰ Hodnota vkladů ve spořitelnách se zhroutil. Vládní ministři se snažili vysvětlovat, že bude lépe a že cenová liberalizace povede k obnovení obchodu. V posledních letech Gorbačovovy vlády byl nedostatek skoro všeho zboží. Soukromé vlastnictví rublů bylo prakticky bezcenné. Dobře si pamatuji, jak jsem byl v prosinci 1990 v mléčném supermarketu, kde tučet prodavačů stál za pulty, na kterých nebyl na prodej ani půllitr mléka, kousek

sýra nebo kelímek jogurtu. Podniky si dělaly značné zásoby a Gajdarova opatření uvolnila zboží do obchodů. Jak předvídal, trh potravin a dalších výrobků se oživil. Přestože spotřebitelé nadávali na ceny, začali zase nakupovat.

Objevila se proroctví o pouličních nepokojích. Komentátoři srovnávali situaci s okolnostmi v Rusku v roce 1917, kdy nedostatek potravin a inflace měny vedly ke svržení romanovské monarchie v únoru a prozatímní vlády v říjnu. Také se tvrdilo, že Gajdarova ekonomická prognóza je mylná a že dříve, než skončí rok, propukne rozsáhlý hlad.

Jelcin a Gajdar si vysloužili pověst, že použili na ruské hospodářství „šokovou terapii“.¹¹ Jejich krédo zahrnovalo závazek radikální privatizace, a kdyby Gajdar usoudil, že je to realizovatelné, zničil by celý státní sektor doslova přes noc. Avšak jak on, tak Jelcin měli obavy z nepříznivého lidového mínění, a proto učinili opatření, aby zmírnilí bídu a minimalizovali nezaměstnanost. Podniky dostaly daňové pobídky, aby udržovaly vysoký počet zaměstnanců. Vláda zřejmě dávala ze sociálních důvodů přednost udržování vysoké úrovně zaměstnanosti před urychlením úsilí o vyšší produktivitu.¹² Režim také zachoval nízké ceny energií, komunikací a veřejné dopravy. Ceny plynu, elektřiny, telefonického spojení a dopravy dostávaly nadále značnou státní podporu a přinejmenším do poloviny devadesátých let zachovala vláda zemědělské subvence, aby udržela nízké ceny potravin.¹³ Průmyslovým podnikům byly také poskytovány úvěry za „měkkých“ podmínek, aby mohly pracovat dál, i když sotva vyráběly něco užitečného.¹⁴ Gajdarova politika, jakkoli byla příkrá, neudělovala žádné šoky trpícímu tělu ekonomiky, jak jeho kritici rádi prohlašovali.

Tato obezřetnost dovolila radikálním ekonomickým reformátorům být v ostatních směrech odvážnější. Vydali rychle pokyny pro to, aby se stát stáhl z podnikání v dovozu a vývozu. Pjotr Aven, jeden z Gajdarových nejbližších spojenců ve vládě, snížil počet i objem cel.¹⁵ Nešťastným důsledkem však bylo, že do země se začalo hrnout cizí zboží a vytlačilo ruskou domácí produkci. Přestože spotřebitelé byli schopni koupit, co chtěli, pokud na to měli peníze, účinek na ruský průmysl byl katastrofální. V desetiletí po roce 1991 jeho objem s několika málo zpomaleními upadal. Důsledkem byl také zhoubný dopad na vládní příjmy. Příjem z cel klesl jen v letech 1993 o čtyřicet procent.¹⁶

V červenci schválila vláda svůj „Program prohloubení ekonomických reforem v Rusku“. Skoro všechny státní podniky v průmyslovém, zemědělském, obchodním sektoru ekonomiky a službách měly být privatizovány. Cílem bylo dosáhnout vyrovnaného rozpočtu, když stát zredukuje své závazky ve výdajích. Snížením povinností vůči vojenskému sektoru ministři směřovali k vytvoření „konkurenčního tržního prostředí“.¹⁷ V srpnu 1992 podepsal prezident Jelcin dekret umožňující privatizaci. Zvolená metoda byla nezvyklá. Každý dospělý měl dostat vouchery v hodnotě 10 000 rublů, které mohly být použity k zakoupení podílů v podniku, v němž pracoval. S vouchery se také dalo obchodovat na aukcích organizovaných

k prodeji státního majetku. Jelcin vysvětlil své úvahy v televizním projevu k prvnímu výročí nezdařeného puče z roku 1991. „To, co potřebujeme, jsou miliony majitelů majetků, a nikoli hrstka milionářů.“ Tvrdil, že voucher je

pro každého z nás určitá vstupenka do svobodného hospodářství. Čím více bude v Rusku vlastníků a podnikatelů, pro které je konkrétní aktivita důležitější než plané řeči, tím dříve bude Rusko prosperovat a tím dříve bude jeho budoucnost v bezpečných rukou.

Jelcin prosazoval lidový kapitalismus.

Ve skutečnosti vyrostlo něco velice odlišného. Původní papírová hodnota voucherů hrubě podcenila hodnotu podniků, jež měly být privatizovány. Finančníci a manažeři to pochopili lépe než obyčejní zaměstnanci a přesvědčili většinu z nich, aby jim prodali své vouchery. Výsledkem bylo, že bez námahy byly realizovány obrovské zisky. Nápadným příkladem byla společnost Gazprom. Její deklarovaná hodnota v době privatizace byla 250 milionů dolarů, ale již roku 1997 byla na ruském kapitálovém trhu oceňována výše než na 40 miliard dolarů,¹⁹

Dalším důležitým aspektem ekonomického programu bylo rozhodnutí soustředit se spíše na vývoz ropy a plynu než na obnovení zpracovatelského průmyslu. Příjmy z tohoto zdroje byly rozhodující pro rozpočtovou stabilitu za Brežněva a byla to bezpochyby spolehlivá cesta, jak získat příjem pro vládu. Důležitost energetického sektoru byla zdůrazněna výběrem Černomyrdina, aby nahradil Gajdara jako ministerský předseda, a byla vyvinuta jen malá snaha o zastavení úpadku zpracovatelského průmyslu. Úvaha, která za tím byla, spočívala v tom, že továrny a doly nebyly schopné fungovat jako motor hospodářského ozdravení, ale odsávaly by naopak nepatrné zdroje vlády. Průmyslová obnova bude trvat velmi dlouhou dobu a vyžádá si zahraniční kapitálové investice stejně jako novou techniku. Vláda si také vyčkala, že energetický export malého počtu velkých privatizovaných firem se bude snáze kontrolovat a výběr příjmů bude praktický proces – a skutečně v devadesátých letech ropa a plyn obyčejně poskytovaly skoro polovinu ústředních příjmů.²⁰ Tato politika nebyla vysvětlována veřejnosti tímto bezostyšným způsobem, ale finančníci okamžitě pochopili, co se děje, a dali se do shánění podílů ve firmách specializovaných na shromažďování ruských přírodních zdrojů k jejich vývozu do zahraničí.

V takové situaci potřeboval Gajdar podporu v oblastech. Našel spřízněnou duši v Borisi Němcovovi v Nižním Novgorodě, který nabídl své město jako experimentální základnu pro jakýkoli plán privatizace podniků. V Nižním Novgorodě vzplály diskuse. Gajdar a Čubajs, když viděli, že by Němcov mohl potřebovat jejich pomoc, odletěli ho podporovat v den první velké aukce. Rozrušilo je to, s čím se setkali. Při příjezdu do města na Gajdara lidé pokřikovali a strkali do něho.

Zachoval však uprostřed hrozícího davu klid. Čubajs však zrudl a udeřil nejbližšího protivníka, než se připojil ke Gajdarovi.

Nebyla to jediná politika, kterou by Rusko mohlo sledovat.²² Komunistická strana Ruské federace chtěla státní subvence pro bývalé sovětské podniky, aby se mohly udržet a požadovala zastavení privatizačních plánů. Vůdce strany Zjuganov tvrdil, že by se měl učinit pokus o ekonomickou obrodu zavedením vysoké celní ochrany, jež by pomohla růstu zpracovatelského průmyslu. Spílal vládě za její údajnou netečnost ke špatné situaci pracujících v dolech a továrnách. Pokusil se také získat volební podporu mezi bílými límečky, zejména úředníky, lékaři a učiteli. Zjuganovova nostalgie po sovětských letech zahrnovala slabost pro směr politického autoritarismu a ekonomické liberalizace, o něž se snažilo komunistické vedení v Čínské lidové republice. Opustil svůj odpor k soukromému podnikání a většina jeho druhů mezi členy komunistické strany ve větší či menší míře s tím souhlasila. Čínský model byl nesporně přitažlivý pro Komunistickou stranu Ruské federace. Zjevné využívání voucherů starou *nomenklaturou* a nově se objevivšími podnikateli k osobnímu obohacení způsobilo, že tento příklad byl mnohem atraktivnější i mimo stranu, než by byl za normálních okolností. *Privatizacija* se nyní začala nazývat *prichvatizacija* – nikoli privatizace, ale vyvlastnění.

Jinou možností, na kterou upozornili Grigorij Javlinšij a jeho strana Jabloko, bylo privatizovat mnohem postupněji, počínaje obchody, restauracemi a malými dílnami. Pak by mohla vláda přistoupit k denacionalizaci podniků lehkého průmyslu. Mezitím by velké exportní sektory – ropa, plyn, diamanty, zlato a dříví – měly být zachovány státu.²³

Privatizace nezasáhla rychle celé hospodářství. Jelcin a jeho kabinet jasně chtěli zavést nový pozemkový zákon a vytvořit třídu malých soukromých farmářů; ale byl tu problém převzetí kolchozů do státního majetku. Mnoho kolchozů bylo špatně řízeno, uboze vybaveno, fyzicky nepřístupných a chronicky neziskových. To samo už bylo dost špatné. Další obtíž však spočívala v sociální demografii. Reformátoři museli počítat se skutečností, že nejméně pracovití, nejméně tělesně schopní a nejméně nadšení občané byli zaměstnáni v zemědělství. To nebyla příliš slibná základna pro rozvinutí zemědělského kapitalismu – a politická protivládní opozice na to neopomíjela poukazovat. Komunistická strana Ruské federace a Rolnická strana spustily pokřik o poškození, jež hrozí zájmům kolchozníků. Vyburcovali také odpor k vyhlídkám, že by cizinci mohli v Rusku nakupovat půdu. Následkem toho Jelcin a jeho ministři jednali velice opatrně. Většina kolchozů se proměnila v družstva a zachovala si své původní předsedy a pracovní síly. Jen čtvrt milionu vlastníků pozemků se podařilo osvobodit od spojení s dalšími rodinami ve svých kolchozech.²⁴

Pro vládu bylo stále obtížnější udržovat dávky ekonomické reformy. Byla podniknuta pouze předběžná opatření. Bylo dosud třeba stabilizovat měnu. Průmysl potřeboval obnovu. Zahraniční kapitálové investice zůstávaly na zanedba-

telné úrovni. Pravidla společenského řízení byla soustavně ignorována. Přeskolování zaměstnanců prakticky ve všech hospodářských sektorech bylo sotva zahájeno. Subvence zbankrotovaným nebo zisky nepřinášejícím podnikům se musely zatím zcela rušit. Výběr přímých i nepřímých daní stále klesal pod vládní odhady.

Po schůzkách států skupiny G8 bylo uzavřeno několik dohod směřujících ke stabilizaci rublu. Roku 1992 byl v zahraničí soustředěn fond ve výši 24 miliard dolarů. Následující obrovský podíl byl přislíben na rok 1993: 43 miliard. V téže době obdržela vláda pomoc v podobě zaplacení dluhů zděděných Ruskou federací po SSSR. Nicméně fondy, které do země přišly, nebyly vždy použity konstruktivně; mnohé se proměnily v osobní konta. Ještě dříve, než ministerstvo financí vyjednalo jménem státu poskytnutí půjček, našli vysoce postavení úředníci způsoby, jak se peněz zmocnit, a nejčastěji je převedli do zahraničních bank. Nechalvalné známým střediskem pro „praní“ takových fondů přicházejících z Ruska se stal Kypr. Také švýcarské banky byly nedbalé při ověřování původu depozit, která u nich měli rušití finančníci. Černomyrdinův kabinet, když si půjčoval astronomické sumy, se necítil rovněž příliš vázán podmínkami splácení svých dluhů přesně tak, jak to vyžadovaly podmínky každé půjčky. Poučili se, jak objevil již hrabě Witte jako ministr financí Mikuláše II. v devadesátých letech devatenáctého století, že velké dluhy dovolují dlužníkovi vyvíjet na věřitele nátlak. Ruská integrace do světového hospodářství byla skandální a složitá záležitost.

Přesto nebyli poradci z Mezinárodního měnového fondu (MMF) a Světové banky úplně zoufalí. Rusko zjevně svým hrubým a rychlým způsobem přijímalo určité zásady kapitalistické ekonomiky a přálo si zůstat členem globálního komerčního systému; a skutečnost, že Rusko zůstalo nukleární vojenskou mocností, znamenala, že Spojené státy a jejich spojenci s ním nechtěli jednat tak, jak by v obdobné situaci jednali s Brazílií nebo Mexikem.

Ministři se vždy cítili politicky zranitelní. Jedním z důvodů, proč dávali přednost ekonomické liberalizaci před demokratizací, bylo, že viděli, jak nepopulární ve společnosti jsou – a Sergej Stankevič zaslal Jelcinovi důvěrné memorandum, ve kterém ho varoval, že „sociální základna“ podpory radikální reformy se nebezpečně zúžila.²⁵ Davy voličů, kteří zažili zhoršení životní úrovně nebo pracovních podmínek, by jim pravděpodobně neprojevily vděčnost – a to bylo zřejmé dokonce před volbami do Státní dumy v roce 1993 i 1995. Přesto si obhájci reformy uchovávali pevné nervy, protože měli pocit, že historie k nim bude vlídnější. Věřili, že „neviditelná ruka trhu“ bude mít sama nepřekonatelnou sílu a že politický, etnický, sociální a kulturní odpor proti velké reformě plynule zeslábnou. Ekonomickou teorii si vypůjčili ze zahraničí a jejich hrdiny byli Friedrich Hayek a Milton Friedman. Neodmítli komunismus kvůli sociální demokracii. Obhajovali maximální volnost pro soukromé podnikání, zbavené pout státního vlastnictví nebo regulace. Předpokládali, že za určitou dobu se jejich politika osvědčí jako úspěšná. Rusko vstane z popela. Než k tomu dojde, spoléhali se na Jelcinovu rozhodující schop-

nost udržovat a upevňovat svou osobní moc a důvěřovali, že jeho násilné potlačení Nejvyššího sovětu v říjnu 1993 se ukáže jako bod obratu.

Doufali, že politická opozice odmítající rychlost a hloubku oficiálně podporovaných změn, bude definitivně rozdrčena. S Ruckým a Chasbulatovem pevně pod zámkem ve vězení se to nezдалo jako nerozumné očekávání. Hlavním problémem bylo obnovení Ruské komunistické strany. Byla zakázána okamžitě po srpnovém puči roku 1991, ale znovu legalizována usnesením Ústavního soudu v listopadu 1992. Pod vedením svého vůdce Gennadije Zjuganova obnovila svou organizační síť a tvrdila, že má půl milionu členů. Některé jiné skupiny byly dokonce ještě urážlivější při odsuzování Jelcinova kabinetu. Příchutí této kritiky nám přiblíží část titulní strany z týdeníku *Den*:²⁶

Jelcine, *vrať* nám ukradený Sovětský svaz,
 Jelcine, *kde* jsou úspory, na které jsme si svou prací vydělali?
 Jelcine, ruské děti tě *proklínají!*
 Jelcine, váleční veteráni ti *plivají* na záda!
 Jelcine, *hned odejdi!*

Den se sám označoval za „orgán spirituální opozice“. Vnucovala se otázka: jestliže tento časopis obhajoval duchovnost, jaké proboha byly méně povznášející opoziční orgány?

Tiskoviny, jako byl *Den*, byly potlačeny prezidentským dekretem spolu s dalšími za politické mimořádné situace v září 1993. Jelcin doufal, že je navždy pohrbí jako politické síly a zajistí vítězství svých přívrženců ve Státní dumě v prosinci. Avšak *Den* začal brzy znovu vycházet pod názvem *Zavtra* (Zítří). Mnohem důležitější bylo, že Gajdarova Ruská volba dopadla ve volbách uboze a Jelcin musel zrevidovat strategii. Volební výsledky Žirinovského a Zjuganova byly příliš dobré na to, aby zůstal klidný. Jelcin se rozhodl nejenom zachovat si Černomyrdina jako ministerského předsedu, ale také změnit obsah i tón své politiky. Zejména pak zvýšil váhu ruské národní složky ve svém reformním projektu.²⁷ Nebylo to účinně konzistentně, a předchozí závazek zachovávat rovnost prestiže všech národů a etnických skupin v Ruské federaci byl prosazován rovněž. Ale rozhodně došlo k určitému posunu.

V následujících dvou letech došlo jen k malému ekonomickému zlepšení a v říjnu 1994 byla provedena sedmadvacetiprocentní devalvace rublu. Následující neuspokojivé výsledky Černomyrdina a jeho strany Náš domov Rusko ve volbách do Státní dumy v prosinci 1995 posílily Jelcinovo přesvědčení, že musí nastat další odklon od velkého reformního projektu z let 1991–92.²⁸ Projekt nebyl opuštěn, nikoli zcela. Avšak ekonomické politice se dávala dokonce ještě větší priorita než předtím. Soudní a správní reforma postupovala pomalu a kriminalita kvetla. Místní volby se konaly za do očí bijících podvodů. Jelcin, šokovaný výsledky

hlasování do dumy v letech 1993 a 1995, zmírnil svou přezíravou rétoriku o sovětské minulosti a zaměřil pozornost k postavení etnických Rusů v Ruské federaci. Občanská státnost nebyla vypuštěna ze zřetele; preambule ústavy, jež definuje Rusko jako „mnohonárodnostní stát“, zůstávala v platnosti.²⁹ Jelcin však tomuto závazku dával menší důraz než dříve. Vztahy s některými bývalými sovětskými republikami se zhoršily. Došlo k diplomatickým krizím s Estonskem, Lotyšskem a Litvou. Přátelské vztahy se Západem se začaly uvolňovat a oficiální doktrínou se stala potřeba Ruska prosazovat své specifické zájmy v globální politice.

Samotná ekonomická politika se poněkud změnila také. Jelcin naléhavě potřeboval dodatečné prostředky, aby mohl mít úspěch v prezidentských volbách roku 1996. Ty mohly přijít jen od nejbohatších finančníků země a každá dohoda se musela udělat velice důvěrně. V nejhlubší tajnosti dal dohromady podnikatel Anatolij Čubajs skupinu podnikatelů, která byla známa jako „oligarchové“. Zahrnovala Romana Abramoviče, Pjotra Avena, Borise Berezovského, Michaila Fridmana, Vladimira Gusinského, Michajla Chodorkovského a Vladimira Potanina. Přestože legální hranice pro náklady prezidentských kandidátů byly 3 miliony dolarů, Jelcinův tým měl k dispozici pravděpodobně více než 500 milionů dolarů.³¹ Jelcin mohl nabídnout finanční stimuly politikům a administrátorům, kteří mohli ovlivnit výsledky voleb v jeho prospěch.

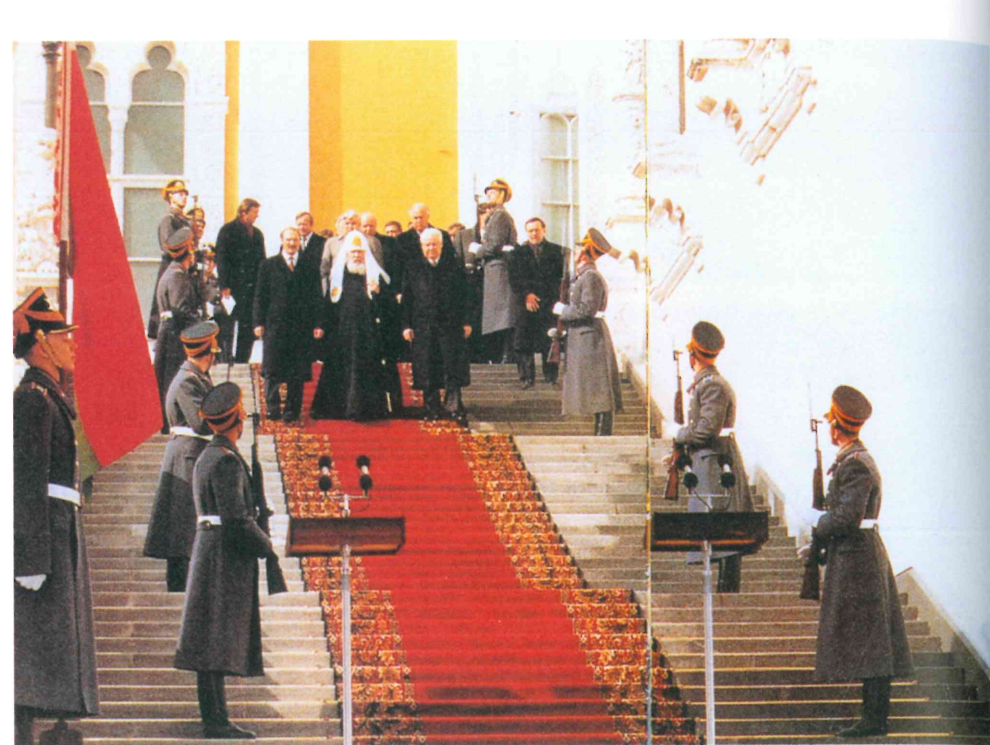
Za to se však muselo zaplatit. Součástí dohody bylo, že „oligarchům“ byly svěřeny kontrolní balíky akcií v hlavních firmách působících v lukrativních důlních oblastech. Mimořádně atraktivní byl sektor niklového průmyslu.³² Tato dočasná nabytí se změnila v trvalá, když vláda, jak se dalo očekávat, nebyla schopna splatit půjčky včas. Tím „oligarchové“, zatímco zachraňovali Jelcina, hromadili hory svého bohatství stále výše a zesilovali závislost politického establishmentu na své laskavosti. Proces privatizace, který byl vždy úplatný, klesl do bezprecedentních hloubek. Prostor vlády pro ekonomické manévry byl těžce omezen. Plán „půjčky za akcie“ zarazil poslední hřebíček do rakve nadějí na lidový kapitalismus. Příjmy, které by mohly pomoci vládě v budoucích letech, padly do rukou několika málo chytrých finančníků, kteří se nestarali o obecné blaho. Ne že by měli Jelcin a Čubajs mnoho argumentů na omluvu. „Oligarchové“ rovněž potřebovali, aby Jelcin vyhrál volby. Možnost návratu komunistů vedených Zjuganovem k moci ohrožovala jejich majetky a možná i jejich svobodu. Na Jelcina zbyla horší část obchodu, a Čubajs – jeho hlavní poradce při něm – si stále víc mazal kapsy, jak se pohyboval mezi oběma stranami.³³

Jediný další posun v politice se týkal Čečenska. Válka nebyla mezi Rusy populární, i když třeba jen proto, že byla vedena neúspěšně; a Jelcin na jaře 1996 učinil mírové nabídky, aby vyhrál v létě prezidentské volby. Jeho tajemník Bezpečnostní rady Alexandr Lebeď uzavřel s vedením čečenských rebelů na podzim dohodu a na Kavkaze nastal nejistý mír.³⁴

Jinak se politici pohybovali po linii určené od roku 1993. Mezi prezidentskými

1. Boris Jelcin, ruský prezident 1991–1999.

2. Slavnostní setkání Jelcina s běloruským prezidentem Alexandrem Lukašenkem a patriarchou ruské ortodoxní církve Alexijem II.

3. Vladimir Putin, ruský prezident od roku 2000.

4. Prezidentská standarta Ruské federace.

5. Nová brána na Rudé náměstí.

6. Socha maršála Žukova vztyčená roku 1994.

7. *Vlevo.* Památník Petru Velikému u řeky Moskvy.

8. *Nahoře.* Nově postavený podzemní komplex supermarketů na Maněžním náměstí ve středu Moskvy.

volbami v létě 1996 a Putinovým jmenováním ministerským předsedou v srpnu 1999 byla vyvinuta snaha k dovršení privatizace hospodářství. Ta byla rozsáhle uskutečněna v průmyslu a obchodu. V zemědělství vláda dále narážela na sociální odpor. Nebyl podniknut vážný pokus změnit status quo v justičním a správním sektoru veřejného života. Svoboda médií kritizovat vládu byla ponechána nedotčená. Přetrvávající spory o politice se týkaly hlavně podrobností. Jelcin a Černomyrdin si dali pozor, aby nevnucovali změnu příliš tvrdě. Prezidentská volební kampaň v roce 1996 naznačovala, zejména během počátečních týdnů, že lidová nespokojenost s Jelcinem a jeho politikou je značně rozšířena. Nechuť k Zjuganovovi neznamenal, že by voličstvo dále milovalo Jelcina. Také дума byla s to přijít vždy s ostrou kritikou. Každoroční rozpočtové debaty přinášely pravidelně nekonečné spory. Jelcinovo právo vydávat nezávislé dekrety bylo rovněž důležité. A vládě se neviditelně dařilo rozprostírat síť tržního hospodářství.

Když Jelcin zajišťoval volby, snažil se ještě pevněji se identifikovat s etnickými Rusy a volal po hledání „nové ruské ideje“.³⁵ Neudělal však sám nic, aby nalezení takové ideje usnadnil; nechal to na premiéra Černomyrdina, který nebyl vůdcem, pověstným svým zájmem o intelektuální otázky. Černomyrdinova reakce měla administrativní povahu: uvolnil prostředky na veřejnou soutěž o definici „Ideje Ruska“.

V srpnu 1998 přišel finanční krach. Mezi jeho příčinami byly všeobecné otřesy ve světové ekonomice, zejména na Dálném východě, jež začaly v předcházejícím roce. Ruská vláda však také nesla určitou odpovědnost: byla přehnaně odkázána na své výpůjční možnosti doma i v zahraničí a státní dluh narůstal do obrovské výše. V květnu 1998 vláda měla dluhy ve výši 140 miliard dolarů ve tvrdé měně a dalších 60 miliard dolarů v domácích rublech. Ministerstvo financí si navyklo vyměňovat své dozrálé dluhopisy za nově vydávané. Bylo však stále nákladnější získávat čerstvé finance, když se zdálo, že riziko prodloužení roste. Vysoká úroková míra všechno zhoršovala. Za takových okolností by bylo možná lépe provést finanční devaluaci; to však, jak upozorňoval MMF by ohrožovalo stupeň stabilizace měny, jehož by se tak dosáhlo. Čubajs odjel na služební cestu, aby získal další půjčku od MMF. V té chvíli se však „oligarchové“, kteří měli starost, že by mohli přijít o všechno v narůstající hospodářské krizi, postavili proti Kirienkovu kabinetu. Potíž byla v tom, že zveřejnění informace o pomoci Rusku poškozovalo důvěru investorů. Následkem byl tlak na rubl a Kirienkovo rozhodnutí vydat jednostranné oznámení o odkladu placení vládních dluhů.

Když Primakov nahradil Kirienka, změnil zahraniční politiku a učinil Západ předmětem otevřeného oficiálního podezírání. Primakov také pokládal za důležité vybudovat lepší vztahy ke Státní dumě a zahrnout členy Komunistické strany Ruské federace do svého kabinetu. V zásadní ekonomické politice však nastaly pouze malé změny a finanční kolaps měl v každém případě neočekávaný pozitivní účinek na vznik většího domácího průmyslového růstu, protože se zvýšily ceny

9. Reklama na cigarety „Petr I.“

Ruská humorná verze Jamese Bonda s Andrejem Fjodorovem, který říká: „Jmenuji se Bond. Vasilij Bond.“ (Sjem dnej, 6.–12. května 2002)

zboží nakupovaného v zahraničí. Roku 1999 hodnota dovozu poklesla na polovinu.³⁸ Primakov byl však v květnu 1999 propuštěn a jeho nástupce Sergej Stěpašin obnovil politickou linii rozvinutou za Černomyrdina. Stěpašin potichu obnovil také plánování znovudobytí Čečenska.³⁹ Jelcin ani nezapomněl, ani neodpustil pokoření ruské armády v letech 1994–96.

A tak jmenování Vladimira Putina ministerským předsedou v srpnu 1999 představovalo pro ruskou politiku větší změnu v obsahu i ve stylu, než mohl kdokoli předpovídat. Putin okamžitě označil probíhající přípravy vojenského úderu v Čečensku za prioritní a v říjnu začala invaze. Věnoval se také ústřední administrativní kontrole a vyvolal hrozivý hluk týkající se nepořádku a korupci v oblastech. Co nejnápadněji zavedl nový administrativní pořádek hierarchie územních mocenských jednotek. Tato myšlenka nebyla nová; diskutovalo se o ní za Jelcina doby. Byl to však Putin, její úporný obhájce, který ji prosadil. V Ruské federaci bylo zřízeno sedm superoblastí. Až na dvě byly původně řízeny osobami, které pracovaly buď jako armádní velitelé, nebo bezpečnostní důstojníci – a samotné oblasti pokrývaly tatáž území jako oblasti ruských ozbrojených sil. Úkol, který Putin svěřil těmto svým novým představitelům, byl zajistit loajalitu a poslušnost různých republik a oblastí pod jejich kontrolou.⁴⁰ Zdálo se, že to prezident myslí vážně, protože se ani sám nebál napadnout a porazit dva z vedoucích „oligarchů“, Berezovského a Gusinského. Jeho rozhodnost v tomto smyslu zvýšila jeho popularitu u většiny sektorů voličstva,

Důvěrou v něho však otřásla událost, kterou nemohl nijak ovlivnit. V srpnu 2000 došlo v Severním ledovém moři na jaderné ponorce *Kursk* k velké explozi. Putin byl v té době na dovolené a ministerstvo obrany ho ujistilo, že se dělá vše, co je možné, k záchraně plavidla i posádky. Postupně se však jasně ukázala neschopnost ministerstva a o zahraniční technickou pomoc bylo požádáno opožděně. Byla vyslána norská speciální loď a mužstvo. Když se však konečně dostali ke *Kursku*, zjistilo se, že celá posádka zahynula. Ruský tisk kritizoval, že Putin nenavštívil okolí místa, kde se ponorka nacházela.

Spěšně byl podniknut pokus obnovit jeho reputaci. Prezidentská správa uznala, že vznikl dojem, jako by Rusko za Putina bylo stejně málo citlivé k těžké situaci jednotlivců, jako byl SSSR za vlády generálních tajemníků. Noviny a televize interviewovaly příbuzné členů posádky předtím, než bylo jasné, že všichni na palubě zahynuli. Matky, manželky a nevěsty plné úzkosti káraly osobně vysoké státní úředníky a Putin se rozhodl vyslechnout soukromě jejich stížnosti. To následovalo po incidentu, kdy jedna rozrušená žena napadla ministra a lékařský tým jí musel aplikovat injekci sedativa. Putinova popularita dočasně poklesla. Už nevypadal jako neporazitelný státník, jakým se jevil během prezidentské volební kampaně. Připustil, že záchranné práce byly prováděny špatně, a donutil ministerstvo obrany, aby se za své jednání omluvilo a změnilo své metody. Postupně se ukazovalo, že Putin, který se vydával za přítele ozbrojených sil, bude

nucen uskutečnit rozsáhlou reformu kulturnosti armády a válečného námořnictva.

Prezident se také snažil o ústavní změny. V době jeho nástupu k moci bylo pravidlem, že výkonní šéfové správy v oblastech a republikách mají křesla v Radě federace. To jim poskytovalo legislativní vliv. Také jim to dávalo právní imunitu proti zatčení. Putin však změnil tuto konvenci a naléhal na to, aby Rada federace byla volená. Jako ústupek dotčeným založil Státní radu, do níž se měli dosavadní členové Rady federace přesunout, a důrazně přesvědčoval jednotlivé funkcionáře, že je v jejich zájmu, aby se podřídili jeho požadavku. V téže době vystoupil proti místním politikům, kteří mu vadili. Dokonce i Alexandr Ruckoj, který byl propuštěn z vězení roku 1994 a byl jedním z jeho údajných přívrženců v Kurské oblasti, se s ním dostal do konfliktu. Byla to zajímavá malá roztržka. Putin rozzlobil Ruckého, když ho nepodporoval v jednom politickém sporu v Kurské oblasti. Ruckoj, který byl nejen bývalým viceprezidentem Ruské federace, ale také velitelem letectva za války v Afghánistánu, se pomstil tím, že uskutečnil velice medializovanou návštěvu u skupiny rodin, které ztratily příbuzné při výbuchu, jenž zničil jadernou ponorku *Kursk*. Prezident byl neúprosný. Záminka se snadno našla. Ruckoj byl prohlášen za zkorumpovaného a bylo mu zabráněno, aby kandidoval na funkci gubernátora Kurské oblasti.⁴²

Ve stejné době nastal posun od ostré protikomunistické linie, která charakterizovala projevy Borise Jelcina. Putin se rozhodl zmírnit antagonismus k sovětské minulosti. Zatímco Jelcin odhodil SSSR do černé díry dějin, Putin chtěl obnovit úctu k výsledkům, jichž země dosáhla za Lenina a Stalina. Nebyl to však žádný posun směrem k rekonstrukci. Putin byl sice nostalgický, ale zároveň pragmatický. Jeho cílem bylo vyvážit aspirace elity s pocity široké veřejnosti, zatímco se snažil obnovit vlivné postavení Ruské federace a její respekt ve světě. Přestože kritika sovětské minulosti byla zeslabena, bylo to děláno obratným způsobem: samotný komunismus nebyl rehabilitován a Putin se zdržoval podpory nebo shovívavosti vůči ruské komunistické straně. Opakovaně se zmiňoval o tom, že politický extremismus sovětského období přivedl zemi do strašného nepořádku. V žádném případě neobhajoval obnovení SSSR, marxismu-leninismu nebo komunistického politického a ekonomického řádu. Více než cokoli jiného chtěl, aby země pokročila při uskutečňování každodenních úkolů národní obrody.

S těmito úvahami na mysli nespěchal s dokončováním obsahu ekonomické politiky. Jeho popularita měla prospěch z rychlého hospodářského zotavení po finančním kolapsu v srpnu 1998. To mělo jen málo společného s ním a s jeho ministry. Jedním z důvodů byl růst světové ceny ropy; další byla příležitost, kterou dostaly ruský průmysl a zemědělství, prodat své zboží v době, kdy dovoz se stal příliš nákladný. Ministerský předseda Kasjanov doplatil určité nedoplatky mezd a penzí, když se snažil o dokončení vývoje k tržnímu hospodářství. Průmysl a obchod již byly rozsáhle zprivatizovány; ale zemědělství se zarazilo na půli cesty

k reformě. Problémy přetrvávaly i v těch sektorech, kde soukromé podnikání bylo na vzestupu. Místní hospodářské zákony byly často v rozporu s ústavou i zákony Ruské federace. Putinovými prvořadými cíli byla jednotnost a důslednost.

Co však to všechno znamenalo? Přes variace v politice i personálu od Jelcinovy rezignace zůstávalo mnoho věcí beze změn. Nastal rozhodný odklon od státního vlastnictví. Na tom se víceméně shodovaly dokonce Komunistická strana Ruské federace a Liberálně-demokratická strana. Žádná větší politická organizace se už nesnažila vrátit se k obchodnímu, průmyslovému a zemědělskému systému, který panoval sedm desetiletí před rokem 1991. Komunismus, jak ho proponovali a vnucovali Lenin, Stalin, Chruščov a Brežněv, byl mrtvý a neexistovaly žádné seriózní vyhlídky na jeho vzkříšení. Komunisté a jejich sympatizanti dosud hovořili nostalgicky. Nicméně většina lidí uznávala, že rozchod se sovětskou minulostí je trvalý. Budoucí politikové se budou nezbytně muset soustředit na debatu o tom, jaký druh tržního hospodářství je žádoucí. Prezident Putin a jeho ministři museli ještě zajistit, aby v zemi věci fungovaly účinněji a poctivěji. Zda opravdu chtěli dosáhnout takové změny, bylo pochybné. Touha po pořádku byla zřejmá; úsilí o zavedení vlády zákonů však nebylo tak evidentní. A brutální invaze do Čečenska v roce 1999 ukázala, že se dává přednost používání síly při řešení problémů.

Ukázalo se nicméně, že většina politických stran souhlasí s tím, že volební politika je rozhodující pro budoucnost Ruska. Jelcin o tom roku 1996, jak známo, pochyboval. Ani Putin nebyl v zásadě oddán více demokratickým postupům a zůstává otázkou, jak by reagoval, kdyby jeho politická popularita náhle upadla. Jelcin a Putin přinejlepším dávají přednost řízené demokracii. Přestože slibují pomoc rozvíjení „občanské společnosti“, v praxi se snaží kontrolovat četné nevládní asociace a seskupení, které se objevily. Na poradě s jejich představiteli 12. června 2001 Putin prohlásil, že „se jim musí dovolit rozpracovávat rozhodnutí učiněná vládou“. Připustil, že v Rusku je doposud příliš málo asociací; a to podle něho „nepřispívá k důvěryhodnosti“ země. Bylo dohodnuto, že se pro všechny vytvoří Občanské fórum. Avšak okamžitě se objevil odůvodněný skepticismus o jeho úmyslech: zařazením „občanské společnosti“ do jediného formálního tělesa by určitě získal přímé prostředky dohledu. Jestliže zde někdy bude demokracie, bude to přísně řízená demokracie.⁴³

Je nejasné, co by mohl zbytek světa dělat, kdyby i tento omezený typ „demokracie“ byl zrušen. Boj v ruském veřejném životě byl roku 2001 skoro stejně horečný jako v časných devadesátých letech. Avšak možnosti vypuknutí politického násilí nebyly eliminovány.

10. Krvavá lázeň v Čečensku

„Nezabiješ! (kromě osob kavkazského původu).“

Kukly – satirický program NTV, 2000

Rusku se po roce 1991 nedá porozumět, aniž se vezmou v úvahu války v Čečensku, to zase vyžaduje znalost dlouhé historie ozbrojených konfliktů mezi národy kavkazského horského řetězce. Utkání carských armád se skupinami, které zde bydlely, vedlo k desetiletím ozbrojeného boje v devatenáctém století a tento konflikt zřídka kdy uhasl dokonce i potom, co Rusové dokončili jejich podmanění. Lidé z hor přišli o svá území a museli přísahat oddanost romanovské dynastii. Jenže hned jak to udělali, začali se znovu bouřit.

Kavkazské národy jsou mimořádně rozmanité. Jenom Dagestán obsahuje dost etnických a náboženských skupin na celou jednu říši. Rusové nikdy dost dobře nevěděli, co s nimi mají dělat. Neměli obtíže pouze s muslimskou většinou, ale také s křesťanskými národy – Gruzínci a Armény – které žily na jih od nejvyšších hor. Celá oblast byla zónou zmatků. Několik velkých ruských spisovatelů – Puškin, Lermontov i Tolstoj – psalo na toto téma a nabídlo mnohem komplexnější analýzy než to, co bylo obsaženo ve zprávách dodávaných carským vrchním velením. Všichni tito spisovatelé sloužili v plucích carské armády na Kavkaze, a byli celkově obdivovateli svých vojenských druhů. Popisovali důstojníky jako inteligentní a kultivované. Obyčejní vojáci možná byli nevzdělaní, ale i oni vystupují v básních a povídkách jako dobrosrdeční, trpěliví a vytrvalí. Puškin, Lermontov a Tolstoj, přinejmenším ve svých raných pracích, vycházeli z toho, že ruská územní expanze je přirozenou věcí. Málokdy položili přímo otázku, zda má Rusko právo dobývat a ovládat tyto hory.¹

Z místních obyvatel však měli zmatené pocity. Ruští spisovatelé je líčili jako divoké, nevypočitatelné a bezohledné. Kavkazské zvyky se ruské mysli zdály necivilizované. Většina obyvatel v této oblasti zůstávala odolná vůči ruskému kulturnímu vlivu. Jejich pomstychtivost byla nechvalně známá. Přestože byli Rusy podrobeni, odmítali složit zbraně, dokonce i když válka nebyla možná. Brali do

zajetí Rusky a nutili je provdat se za ně. Dále unášeli zbloudilé ruské vojáky a požadovali za ně výkupné. Na jejich slovo nebylo údajně možno se spoléhat. A přesto mnoho spisovatelů souhlasně připouštělo, že v nich bylo něco velkolepého. Byli nezkažení městským životem. Dokázali procházet lesy, aniž zašustil list. Ruská literatura devatenáctého století popisovala Kavkazany jako děti přírody žijící skoro ve stavu božské milosti. Dokonce se zdálo, že „civilizace“, kterou jim přinášelo Rusko, je jaksi kazila. Kavkazané byli možná drsní a obhroublí, ale měli své vlastní kodexy cti a chování – a málokdy je porušovali. Způsob, jakým lnuli k rodině, víře a tradici imponovala týmž autorům, kteří byli slavní kvůli svým pochybnostem o všem, co se týkalo ruského života a lidské existence obecně.²

Myšlenka, co to je být Rusem, byla tudíž založena na setkání Rusů s Dagestánci, Čečenci, Osetinci a dalšími etnickými skupinami na Kavkaze. Kontakt s podrobenými národy působil na zostření ruského pocitu identity. Nejprve to byly „malé národy“ Sibíře. Pak přišli na řadu Poláci a Židé po dělení Polska na konci osmnáctého století.³ Potom, v devatenáctém století, přišli Gruzínci. A ve dvacátém století byl pocíťován narůstající kontrast mezi Rusy a dalšími slovanskými národy, jako jsou Ukrajinci a Bělorusové.⁴ Existovaly rovněž vzdálenější národy, které nutily Rusy, aby si ujasňovali, co je činí odlišnými. To se nejbrutálnějším způsobem stalo v letech 1941–45, když německé SS a wehrmacht zacházely se Slováky jako s *Untermenschen*. Rozdíl mezi Němcem a Rusem se stal otázkou života a smrti.⁵ Po druhé světové válce vyvstala soutěž mezi SSSR a Spojenými státy jako vojenskými supervelmocemi ve studené válce. *Pravda* neustále srovnávala sovětský a americký „způsob života“ a snažila se demonstrovat, že Rusové mají nač být hrdí. Rusům nikdy nechyběly jiné národy, s nimiž se mohli srovnávat.

A přece to byli Čečenci, malý národ obývajících severní svahy východní části kavkazského horského hřbetu, který testoval ruskou národní identitu během posledních dvou století nejčastěji. Ruské ozbrojené síly se začaly usazovat v horách a údolích severního Kavkazu od šestnáctého století. Ale k základnímu záboru nedošlo do počátku devatenáctého století. Bylo to krvavé tažení. Generál Alexej Jermolov, ruský velitel od roku 1817, pochopil, že nestačí porazit horské národy v bitvě. Zavedl proto vojenskou blokádu oblasti, aby zabránil čečenským bojovníkům vracet se do jejich vesnic. Dal prosekat cesty v lesích, aby umožnil rychlé přesuny vojska; zřídil také posádky na strategických bodech a násilím stěhoval válkychtivé obyvatele hor do údolí, kde je mohla ruská vojska pacifikovat.

Výsledkem však nebyl mír. Jermolov a jeho nástupci – Paskěvič, Rozen, Golovin a Nejdgardt – prostě předpokládali, že horské národy pochopí, že další odpor nemá smysl. Avšak sporadické útoky na ruské osady a posádky pokračovaly. Domorodé národy, hlavně Čečenci a Dagestánci, odmítly přijmout své podrobení. Vláda v Sankt Peterburgu, rozhodnutá udržet tuto oblast a zajistit cesty přes kavkazský hřeben do Gruzie a do Arménie, vyvlastnila ornou půdu pro loajální kozáky a pomáhala jim budovat opevněné vesnice. Ani to nedokázalo potlačit

Čečence a sousední etnické skupiny. Na konci dvacátých let pozvedl imám Šamil prapor islámského povstání, které donutilo několik císařských pluků operovat v horách až do jeho zajetí roku 1859. Budování kozáckých vesnic a vojenských posádek se urychlilo, ale vnější klid byl iluzorní. Roku 1905, když Rusko vzplálo revoluční krizí, horské národy se chopily příležitosti a napadly politický pořádek. Mikuláš II. obnovil úřad generálního gubernátora, aby navrátil severní Kavkaz pod svou nadvládu.

Pak v roce 1917, kdy Rusko bylo přepadeno dalším tornádem revolucí, se obyvatelé Čečenska a blízkých oblastí ozvali znovu. Horská republika přežila až do konce občanské války, kdy Rudá armáda vtělila Čečence do RSFSR. Nejdříve se s Čečenci zacházelo lépe než za carů. Jako důkaz svých dobrých úmyslů Lenin a Stalin rozhodli sebrat kozákům jejich půdu a vrátit ji Čečencům.⁸

Ale pak ve třicátých letech přišla násilná kolektivizace zemědělství a čistky. Čečenci trpěli stejně jako ostatní národy v SSSR. S jejich světskými i náboženskými vůdci se jednalo brutálně. A ještě hůře mělo být za druhé světové války. Jakmile Rudá armáda vyhnala okupanty wehrmachtu z Kavkazu, Stalin se pomstil těm národnostním skupinám, které údajně kolaborovaly s nacisty. Roku 1944 dal pokyn Beriovi, aby zajistil deportaci každého Čečence a Inguše, muže, ženy nebo dítěte, do Kazachstánu. Skoro půl milionu jich bylo obklíčeno a nacpáno do dobytčích vagonů bez potravin, dostatečného oblečení a základních hygienických zařízení. V Kazachstánu byli ti, kdo to přežili, vyloženi a dostali rozkaz zřídit kolchozy, bez jakéhokoli vybavení k tomuto účelu. Nebyla to genocida v absolutním smyslu: ne všichni deportovaní zemřeli. Ale mělo to k ní velmi blízko. Mezi Čečenci byly desítky hrdinů Sovětského svazu ve Velké vlastenecké válce, a přesto s nimi bylo zacházeno jako s kolaborantským svinstvem a byli vyhnáni do nejméně hostinných oblastí střední Asie.⁹ Už nemohli číst noviny ve svém jazyce, nemohli posílat děti do škol, kde se učí čečensky. Neměli žádné mešity pro svou bohoslužbu. S jejich národem se zacházelo jako s kolektivním páriou.

Přesto nějak našli houževnatou schopnost přežít. Ukázalo se, že jejich láska k náboženství, zemi a tradicím je nevykořenitelná a nenávisť k Rusům dále zesílila. Čečenci uvažovali dále povstalecky dlouho poté, co se ostatní etnické skupiny již vzdaly. Stala se jim barbarská nespravedlnost a oni ji neodpustili ani na ni nezapomněli. Když Chruščov roku 1956 odsoudil Stalina, odhalil také tuto téměř genocidu čečenského národa. Rozkaz k deportaci byl odvolán a Čečencům bylo dovoleno vrátit se do vlasti svých předků v nově vytvořené Čečensko-Ingušské republice. Zde ve svých horách znovu našli pocit důstojnosti dokonce i přesto, že finanční prostředky poskytované Moskvou nebyly příliš velkorysé. Vztek na Rusy mohli vyjadřovat jen v soukromí a mezi sebou. Avšak jejich zášť během ubíhajících let neslábla. Čečenci byli odhodláni získat zpět to, co jim bylo tak brutálně odňato: svou zemi, domovy, mešity i hřbitovy. Mnoho ruských obyvatel v Čečen-

sko-Ingušsku bylo tak postrašených, že raději opustili své domy a odstěhovali se jinam v Sovětském svazu.

Skutečnost, že Kreml nutil Čečence, aby sdíleli republiku s Inguši, byla příznakem přetrvávajících obav, že by Čečenci mohli působit obtíže. Byli udržováni pod dohledem ústředních sovětských úřadů a na místě nuceni se dohadovat s Inguši. Nejdříve se zdálo, že tato politika funguje a kolem roku 1980 se usoudilo, že je možné bez nebezpečí povýšit čečenského důstojníka, jistého Džochara Dudajeva do funkce velitele prestižního pluku těžkého protiletectva dělostřelectva sovětské armády.¹⁰ Komunistický establishment dospěl k závěru, že letitý problém severního Kavkazu byl konečně vyřešen.

Bylo to v této náladě sebeuspokojení o „národnostní otázce“, ve které zahájil Gorbačov svou kampaň za politickou a ekonomickou reformu v SSSR. Na severním Kavkaze nastaly okamžitě zmatky, když různé národy, především Čečenci, využily své svobody k tomu, aby kritizovaly Moskvu. Nastala rovněž islámská obroda. Vyšetřování zločinů proti čečenskému národu za Stalina bylo obnoveno v Grozném i v Moskvě a někteří čečenští vůdci začali otevřeně požadovat národní nezávislost. V říjnu 1991 se Džochar Dudajev stal prezidentem Čečenské republiky (která se k uspokojení jak Čečenců, tak Ingušů oddělila od Ingušska roku 1992). Dudajev se proslavil tím, že v době, kdy byl posádkou v Estonsku, odmítl poslat své vojáky proti estonskému hnutí za nezávislost. Nebyl obyčejným politikem. Ve skutečnosti nebyl politikem vůbec. Byl generálem a trénovaným zápasníkem. Byl zdatný, štíhlý a fotogenický – a uměl hovořit v televizi, aniž to znělo opatrnicky. V době, kdy se vrátil do Čečenska roku 1990, byl zapřísáhlým čečenským nacionalistou a – kromě Ruslana Chasbulatova – žádný Čečenec nebyl slavnější.

Toto bylo Čečensko, se kterým musel Jelcin jednat po celou dobu, kdy byl u moci. Ze všech republikových prezidentů v Ruské federaci to byl Džochar Dudajev, kdo se ukázal jako nejneústupnější vůči Kremlu. Mezitím získaly skupiny Čečenců neblahou pověst za řízení zločineckých gangů v Moskvě a dalších velkých ruských městech. Byly rovněž zapleteny v organizovaném zločinu v Čečensku samotném. Pašování zbraní, drog a únosy kvůli výkupnému se staly místními specialitami. Dudajevův čečenský režim byl výsměchem i minimálním standardům politické slušnosti.

Takový však nebyl obraz, jaký získalo Čečensko v zahraničí. Dudajev a jeho přívrženci byli zbytkem světa pokládáni za statečné demokraty bojující proti imperialistickým nárokům neliberálního státu. Propagandu řídil Dudajev, který tvrdil, že byl vždy oddán demokracii, právnímu státu a národní svobodě. Sami Čečenci však viděli velice odlišného vůdce. Dudajev nebyl nikdy obecně pokládán za otce jejich národa a nevyvinul žádnou seriózní snahu sjednotit Čečence. Jeho prioritou bylo posílit svou osobní převahu a obohatit se. Uzavíral dohody s určitými klany na účet jiných a ponechal zločinecké gangy v klidu, dokud on a jeho

příbuzní dostávali finanční podíl. Dudajev také přistoupil ke krajnosti zavádění islámského práva *šari'a*. Dudajev se neobtěžoval dotázat na názor Rusů ani četných nenáboženských Čečenců v republice a spolu se svou vládnoucí skupinou jednostranně vyhlásil, že Korán musí být základem vládnutí i spravedlnosti. Byla v tom ironie, jelikož Čečensko už ani v devatenáctém století nebylo známo jako středisko mimořádné náboženské zbožnosti. Avšak v devadesátých letech Dudajev, s cílem zdůraznit oddělení Čečenska od Ruska, pokládal za výhodné zahrát islámskou kartou. Byl to křiklavý oportunismus.

Přitom si do posledního okamžiku jen málo uvědomoval, jakému riziku se vystavuje. Zcela podcenil rozhodnost ruské vlády pomstít se mu. Provokace byly nekonečné. Čečenští bojovníci podnikli od května do července 1994 únos v malém městě Miněraľnye Vody. Jeho účel byl kriminální. Byly zajaty celé autobusy nevinných Rusů a miliony dolarů byly požadovány jako výkupné. Akce se nezdařila a únosci byli zabiti, zatčeni nebo přinuceni utéct zpět do Čečenska. Účinek na ruské veřejné mínění však byl značný. Miněraľnye Vody jsou jedněmi z lázní, popisovaných spisovateli devatenáctého století. Je to ruské město postavené na sever od nově dobytého Kavkazu. Útok na ně byl urážkou, která překračovala míru pro mnoho Rusů podrážděných zdánlivou neochotou vlády podniknout kroky k obnovení pořádku a bezpečnosti.

Lidové pobouření po celém Rusku představovalo hlavní důvod, proč Kreml rozhodl v srpnu 1994, že už toho bylo dost a že Dudajevův režim musí být svržen. Dudajev dělal na Jelcina dlouhý nos od října 1991. Vyhlášením státní nezávislosti Čečenska ohrozil územní celistvost Ruské federace; a zavedením *šari'y* v Čečensku opovrhl federální ústavou zavedenou v prosinci 1993.¹¹ To vše by bylo už dost špatné, ale Dudajevova průhledná neochota zabránit výcviku a vyzbrojování protiruských teroristů už nebyla dále únosná. I další obvinění proti němu byla těžká. Existovalo mnoho důkazů, že se do ozbrojeného boje na území Ruské federace zapojují zahraniční islamistické skupiny. Přicházely sem finanční prostředky jak z Afghánistánu, tak ze Saúdské Arábie. Přicházeli také dobrovolníci, aby posílili vojenské tažení proti Rusku a rozšířili povstání i na další republiky v této oblasti. Je snadné pochopit, proč se ministři v Moskvě domnívali, že se Čečensko mění v základnu pro *džihád*, který by mohl, kdyby se včas nepodnikla protipatření, destabilizovat mezinárodní vztahy, jak to udělal Írán koncem sedmdesátých let a Afghánistán počátkem devadesátých.

Do úvah kremelského vedení vstupovaly rovněž ekonomické důvody. Ropovod z ázerbájdžánského hlavního města Baku u Kaspického moře do ruského města Novorossijska u Černého moře probíhá přes Čečensko. Byl velkým zdrojem příjmů a s objevem naftových zásob pod Kaspickým mořem se jeho finanční potenciál zvýšil. Čečenští zločinci pravidelně odčerpávali značná množství ropy z ropovodu; to byl problém, který by se nezbytně zhoršil, kdyby se Čečensku někdy podařilo odtrhnout se od Ruska. Starosti rovněž vyvolával růst tureckého vlivu

v této oblasti. Ruští ministři, zejména Sergej Šachraj (který nahradil Valerije Tiškova jako ministr pro národnostní záležitosti roku 1992), naléhali na potřebu tvrdé akce dříve, než čečenský kotel vybuchne.

Na Západě je obvyklé přehlížet argumentaci ruské vlády. Nebo přinejmenším ji západní novináři opomíjejí. Vedoucí politikové na Západě pro ni mají více pochopení, zejména britský ministerský předseda Tony Blair. Prezidenti Jelcin i Putin trvali na tom, že hranice všech evropských států by měly zůstat nedotčené. Tvrdili, že jakmile bude ohrožena posvátnost územních hranic v jedné jediné zemi, zbytek kontinentu bude otřesen separatistickými ozbrojenými boji. Tím, že Rusko trvá na udržení Čečenska ve svém rámci, podporuje podle názoru své vlády základy mezinárodního míru a pořádku. Něco na tom je. Hranice většiny bývalých komunistických států byly dosud udržovány na svém místě a tam, kde tomu tak není, jako v Jugoslávii, nastaly hrozné zmatky. Etnické čistky v Chorvatsku, Bosně a Srbsku jsou obecně nechvalně známé. Naléhání Ruska na zachování jeho dosavadních hranic bylo proto prezentováno jako barikáda proti potenciálním nepokojům. Putin v tom zašel ještě dál. Na společné tiskové konferenci s Tonym Blairem prohlásil, že by západní vlády měly být Rusku vděčné za kauterizování bacilu islámského fundamentalismu dříve, než se vymkne z kontroly a stane se hrozbou nejen Rusku, ale i dalším evropským zemím.

Rozhodnutí o první invazi roku 1994, kdy byl prezidentem Jelcin a Černomyrdin jeho ministerským předsedou, bylo učiněno navzdory radě Federální zpravodajské služby a armádní Hlavní správy rozvědky (GRU). Tyto organizace věděly o nepřipravenosti ruských ozbrojených sil a nebezpečí, které je čekalo v Čečensku. Jejich argumenty však byly ignorovány. Ministr obrany Pavel Gračov a ministr vnitra Michail Barsukov věřili ve snadné vítězství a přesvědčili Jelcina, že by ho mohlo být dosaženo hlavně úsilím loajálních čečenských jednotek vyzbrojených Moskvou.¹³ Ruská vláda prohlásila Dudajeva za uzurpátora a tyрана a oficiálně uznala samozvanou čečenskou prozatímní radu vedenou Umarem Avturchanovem. Gračov pověřil úvodním útokem na Groznyj Čečence Ruslana Labazanova.

Účinek v Čečensku byl obrovský. Dudajevovi velcí sokové Šamil Basajev a Aslan Maschadov se přidali k němu a vnitřní neshody mezi většinou Čečenců ustaly a neexistovaly žádné skupiny ruských obyvatel, které by byly schopné poskytnout útočníkům vážnější pomoc. Čečenská republika se chopila zbraní. Její věci dále mimořádně pomohla mimořádná nekvalifikovanost ruského tažení. Gračov uvěřil vlastní rétorice. Vůbec ho nenapadlo, že by špatně vyzbrojení čečenští partyzáni mohli být vynalézavými nepřáteli. Nevzal ani v úvahu, že by ruští demoralizovaní armádní důstojníci a neochotní povolanci by nemuseli být v žádoucí kondici ke splnění tohoto úkolu. Gračov zmobilizoval nejen ruskou armádu, ale také síly ministerstva vnitra, ale nebyl v tom žádný rozdíl. Invazní jednotky prostě nebyly přesvědčeny, že Čečensko je jejich „rodnou“ zemí. Měly strach z divokosti Čečenců. Útočníci si byli vědomi špatné disciplíny a korupce ve vlastních řadách. Často

se stávalo, že ve skutečnosti prodávali výzbroj čečenským povstalcům, přestože by mohla být brzy použita proti nim. Invaze z roku 1994 byla odsouzena k neúspěchu. Odhady se různí, ale na obou stranách padly desítky tisíc lidí.

Ruské síly byly zlomeny zimními podmínkami v horách. Čečenské nepravdělné jednotky podnikaly protiútoky, kdykoliv a kdekoliv cítily slabost. Vrtulníkové křižníky a pozemní miny je nezastrašily. Čečenci, jimž jejich *mullové* říkali, že smrt v boji bude vstupenkou do nebeského ráje, bojovali nebojácně. Byl to pat; Rusové nemohli zvítězit, ale Čečenci se odmítali dát porazit. Přestože měli ve vlastním Čečensku obtíže, dokázali značně narušit pořádek v Rusku. V červnu 1995 pronikl Šamil Basajev do Buďonovska, města ve Stavropolské oblasti, kde unesl autobus s ruskými civilisty. Následovala přestřelka v městské nemocnici. Basajev ustoupil jen po delším vyjednávání. Nicméně ruská armáda byla znovu zesměšněna.¹⁴

Rozzlobený Gračov vyměňoval jednoho velitele za druhým. Jelcin kritizoval Gračova. Tisk kritizoval Jelcina, Černomyrdina i Gračova. Veřejné mínění dospělo k závěru, že nebyly podniknuty žádné seriózní přípravy tohoto tažení. Rusové si nepřáli invazi, která by byla vedena nekompetentně. Co ale udělat s touto, která již byla v běhu, zůstávalo jinou otázkou. Jelcin přiznal chybu, ale nemohl se stáhnout, aby nevypadal směšně. Při své prezidentské volební kampani v roce 1996 oznámil svou ochotu ke kompromisu, a tím získal politickou pauzu – a znovu vypadal jako mírotvorce. Došlo k jeho setkání s čečenským velitelem Zelimchanem Jandarbijevem. Pak, po úspěšných volbách, jmenoval Jelcin Alexandra Lebedě, jednoho ze svých bývalých soupeřů v prezidentských volbách, svým představitelem pro vyjednávání. Lebeď již měl na svém kontě zastavení občanské války v Moldově. Nebyl žádnou přívětivou osobou; jeho dravost za války v Afghánistánu byla mimořádná. Sverepý typ chlapa, o němž se říkalo, že se svými vojáky dohadoval v Afghánistánu z jednoho svahu údolí na druhý pouze svým dunivým hlasem. Neměl však rád používání ruských vojsk jako nástroje k udržování vnitřního pořádku. A takto viděl válku v Čečensku. Tažení bylo zřušované. Politické a diplomatické prostředky byly přehlíženy nebo se s nimi zacházelo špatně. Podle Lebeděva názoru by se aspirace Čečenců měly do určité míry uspokojit.

Jelcin chtěl ukončit válku za čestných podmínek pro sebe, ale neměl zájem, aby si všechnu slávu odnesl Lebeď. Při první příležitosti se ho zbavil a jako důvod uvedl – do značné míry oprávněně –, že Lebeď přehlíží přátelskou spolupráci s ministry ve vládě. Přesto měl prospěch z Lebeděva smířovacího působení v Čečensku. Lebeď dosáhl příměří. Podle jeho podmínek se měla ruská armáda stáhnout z aktivních operací a čečenské vládě mělo být dovoleno ujmout se znovu svých povinností; Kreml se zavázal uspořádat roku 2001 referendum o politickém statu Čečenska uvnitř, nebo vně Ruské federace.¹⁵

Ruská veřejnost si nad tímto výsledkem oddychla. Ztráty byly enormní a bojová morálka vojska byla nižší než v jakémkoli vojenském tažení od roku 1917.

Svůj vliv měly také protesty matek povolanců; a přestože vláda kontrolovala obsah vysílání svých vlastních televizních a rozhlasových stanic, nemohla přimět NTV, aby upustila od informování o těchto hrůzách.¹⁶ V každém případě měl stále rostoucí počet občanů přístup k zahraniční televizi a rozhlasu. Jelcin veřejně málem zalitoval, že se zasadil o invazi. Pod povrchem však Rusové pociťovali urážku uštědřenou jejich národní hrdosti. Moc ozbrojených sil byla odražena špatně vycvičenými povstalci na téměř neznámé jižní periferii Ruské federace. Co se stalo s velmocí, která roku 1945 porazila nacistické Německo a soupeřila se Spojenými státy během následující studené války? Situaci zhoršovalo vědomí, že žádné příměří nezaručí skončení nepřátelství vyvolávané z čečenské strany. Terorismus bude hrozbou i nadále. Mohla by také narůstat nestabilita v dalších republikách Ruska obývaných muslimy. Dohoda, vyjednaná Lebedem, ponechávala mnoho starostí nevyřešených.

Tyto starosti rostly. Prezident Dudajev byl zabit ruskými vojsky 31. dubna 1996; byl sledován, když použil svůj satelitní telefon a zvláštní jednotky vystřelily na místo, kde se nacházel, raketu. Čečenská média určitou dobu popírala, že Dudajev byl zabit, a veřejný život upadal do ještě hlubšího zmatku. Prezidentské volby se konaly v lednu 1997 a výsledkem bylo vítězství Aslana Maschadova. Jeho autorita nebyla větší než Dudajevo. Násilí opírající se o klany sílilo. Únosy a zajímání rukojmích z řad Rusů a západních technických odborníků a pracovníků humanitární pomoci byly stále častější – a někteří z nich byli zavražděni. Teroristická činnost v Dagestánu pokračovala a Federální bezpečnostní služba získávala informace o přílivu peněz a dobrovolníků z afghánských a saúdskoarabských zdrojů. V Čečensku se dále prohlubovala nezákonnost.

Obnova čečenského terorismu mimo Čečensko v ruských městech zvýšila podporu vlády k rychlé odvetě. V roce 1997 byly zatčeny dvě čečenské ženy proto, že nechaly vybuchnout bomby, které zabily civilisty. Byl to však jen jeden okázalý incident mezi mnoha. Mezitím ruské vojenské tažení let 1994–96 stejně jako nepokoje mezi Čečenci samotnými vedly k masovému exodu uprchlíků z Čečenska. Administrativní hranice byly hlídány slabě. Růst kriminality byl obrovský a úřady tvrdily, že únosy jsou dílem čečenských gangů. Výsledkem bylo, že etničtí Rusové se zdráhali přijímat i čečenské uprchlíky, třeba tvrdili, že jsou nevinní. Alexandr Černogorov, gubernátor blízkého Stavropolu, zásadně odmítal udělovat povolení k pobytu a zaměstnání nově příchozím z Čečenska, přestože tím překračoval svou ústavní pravomoc. To vše je zase naopak nutilo k nezákonné činnosti, aby přežili. Výstřelky nacionálního nepřátelství byly běžné.

Za Stěpašina, ministerského předsedy od května do srpna 1999, byly připraveny plány na obnovu války při nejbližší příležitosti. Stěpašin byl ministrem vnitra, když byl na letišti v Grozném zajat teroristy generál z jeho ministerstva, jenž tam přijel s posláním od Jelcina. Plánovači připravili schéma bombardování teroristických výcvikových táborů a okupace celé severní oblasti Čečenska.¹⁸ Hlavním

bezprostředním úkolem však bylo připravit ruské veřejné mínění na takové tažení. Bylo získáno poučení, že úspěch bude závislý na míře lidové podpory, jakou se podaří získat.

Ruská televize přinášela zprávy o každém násilném činu kdekoli v Ruské federaci, a často byla vina svalována na kavkazské národy, dokonce i když o tom nebyl sebemenší důkaz. Již roku 1993, přes své ujišťování, že si přeje vytvořit stát, kde by všechny národy mohly žít v harmonii, vydal Jelcin dekret, který umožňoval ministerstvu vnitra deportovat nežádoucí elementy z Moskvy. Policie dostala tichý rozkaz kontrolovat osoby tmavší pleti, a pokud se ukáže, že pocházejí z Kavkazu, deportovat je z města.¹⁹ Čečenci byli pokládáni za obzvláště podezřelé. V Moskvě sice existovalo několik velkých čečenských zločineckých gangů, ale odsuzování Čečenců přesahovalo všechny rozumné hranice. Když byly v září 1999 zničeny moskevské činžovní domy třemi bombami, nebylo pro ruskou vládu obtížné svalit odpovědnost na čečenský terorismus.²⁰ Několik novinářů sice kladlo nepřijemné otázky, ale veřejnost se dala přesvědčit, že vláda konečně, ať už její metody jsou třeba hrubé a násilné, něco s naléhavým problémem bezpečnosti dělá.

K tomu navíc v srpnu 1999 ozbrojené skupiny vedené Šamilem Basajevem pronikly do Dagestánu. Jejich pokus rozšířit povstaleckou nákazu do dalších oblastí Ruské federace a sjednotit muslimy v ozbrojeném boji nutně vyvolal reakci v Moskvě (a pochopitelně i u dagestánských úřadů). Hrozba islámského separatistického hnutí rostla. V téže době se Čečensko stalo základnou mezinárodních muslimských bojovníků, zejména těch, kteří následovali arabského vůdce mudžáhedínů Ibn-al-Chatába. Fondy také poskytoval Taliban z Afghánistánu. Ruští politikové měli stále větší obavy, aby se jim situace nevymkla z rukou. Teď už nešlo jenom o otázku čečenské vzpoury. Strach ze ztráty jižních oblastí, jedné po druhé, se dostal na seznam oficiálních i lidových obav.²² Poté v říjnu 1992 opustil vládu Valerij Tiškov a již žádný z ministrů neměl bližší znalosti o Kavkazu; pochopitelně neměl žádný z nich ani komplexnější znalosti imperiální a sovětské historie. Nicméně mlhavé vědomosti o hnutí, které vedl imám Šamil v Dagestánu a v Čečensku, byly rozšířené a sovětské učebnice dějin se také zmiňovaly o tom, že ve dvacátých letech nastaly pokusy o sjednocení muslimských národů proti úřadům v Moskvě. Kromě toho zahraniční precedenty muslimských fundamentalistických povstání v Íránu a Afghánistánu v sedmdesátých letech děsily ruská úřední místa.

Čečenské veřejné osobnosti se zdržovaly absolutního nesouhlasu s teroristickými útoky v Moskvě. Šamil Basajev vyjádřil své stanovisko jasně:

Odsuzuji terorismus včetně státního terorismu užívaného ruskou říší. Poslední výbuchy v Moskvě nejsou naše práce, ale dílo Dagestánců. Rusko otevřeně terorizovalo Dagestán... Celý týden, spojené do jediné pěsti, jednotky armády

a ministerstva vnitra bušily do tří malých vesnic... Jaký je rozdíl mezi tím, když někdo nechá vybuchnout bombu v centru Moskvy a zraní deset nebo dvacet dětí, a Rusy shazujícími bomby ze svých letadel na Karamači a zabíjejícími deset nebo dvacet dětí?²³

V říjnu 1999 Vladimír Putin, od srpna ministerský předseda, poradil prezidentu Jelcinovi, že nastal čas rozdrtit čečenskou vzpouru. Velitelům bylo řečeno, že celá vláda je odhodlána napravit vojenskou hanbu z let 1994–96. Teroristické výbuchy v Moskvě byly v čerstvé paměti. Bylo snadné přesvědčit Rusy, jimž televizní stanice ukazovaly záběry, jak NATO bombarduje srbská města v rámci mezinárodní krize kvůli Kosovu od března do června 1999, že jejich vlastní síly by měly obnovit kontrolu Moskvy nad Čečenskem všemi prostředky, které mají po ruce. V samotném Čečensku panoval dále nepořádek pod rozvratným prezidentováním Aslana Maschadova. Putin by si těžko mohl zvolit vhodnější okamžik k útoku. A poučil se také o tom, že válka se dá provádět tím účinněji, čím dále se podaří od ní držet novináře. Putin zavedl v Čečensku karanténu, zatímco se shromážděná síla ruské armády dala do práce; zajistil také, aby NTV, která kritizovala vládu a armádu ve válce 1994–96, posuzovala obnovené tažení jinak.²⁴ Postavil se s rozhodností za svou politiku. V roce 1994 Jelcin i Černomyrdin někdy budili dojem, že s invazí do Čečenska nemají nic společného. Putin oproti tomu říkal jednoznačně, že vojenské tažení bude dovedeno do vítězného konce.²⁵

Rusové překročili čečenskou správní hranici a podnikli prudký letecký útok. Tak, jak bylo naplánováno, byla zavedena přísná cenzura. Ruské i zahraniční televizní štáby byly drženy mimo Čečensko a vláda zásobovala média příběhy o nerušených úspěších jejich ozbrojených sil. Putina popularita v Rusku mimořádně vzrostla do té míry, že se skoro nenamáhal vést nějakou kampaň za své zvolení prezidentem v březnu 2000.²⁶ Když se zdálo, že se vojenské tažení zeslabuje, odletěl do Čečenska a vynadal generálům. Groznyj musel být obsazen. Ruské letectvo shazovalo na město letáky vyzývající civilní obyvatelstvo, aby uteklo, než začne bombardování. Potom nastal masakr. V posledních dnech roku 2000 vypadal Groznyj jako Stalingrad na konci druhé světové války.

Na hranicích Čečenska žilo ve stanech na čtvrt milionu lidí; byli to uprchlíci, vystrašení natolik, že se po vítězství ruské armády báli vrátit domů. Příběhy z oficiálních internačních táborů líčily mučení, podvýživu a příležitostně zabíjení. Když se čečenské ozbrojené skupiny mstily útoky na posádky, ruská armáda obracela odplatu proti zajatcům, které již měla v rukou. Zemědělství, hlavní hospodářská aktivita v republice kromě rafinerií ropy, bylo rozvráceno. Zbývající obyvatelé čečenských měst se stali závislými na potravinových balíčcích zahraničních humanitárních organizací. Putin hovořil o vhodnosti přímé vlády Moskvy nad Čečenskem. Málokdy se zmiňoval o návratu uprchlíků. Jeho prioritou byl návrat veřejného pořádku na obsazené území a práva Čečenců již pro mnoho ministrů

příliš neznamenal. Putin si dobyl popularitu a moc díky závazku obnovit ruskou národní hrdost. Řekl cizím mocnostem, aby se nemíchaly do ruských domácích záležitostí; kromě příležitostných kritik představitelů Spojených států a Francie nebylo učiněno nic, co by mu překázelo. Voličstvo Ruské federace Putinovi tleskalo. Do prezidentských voleb v březnu 2000 šel jako předpokládaný dobyvatel Čečenska a byl odměněn většinou hlasů.

Přesto mohl těžko nastat horší výsledek již značně poškozeného obecného projektu reformy v Rusku. Vojenská tažení let 1994–96 a 1999 zanechala skvrnu hanby. Existují lidé, kteří tvrdí, že ruská politika – její kličkování, frakční vnitřní boje, ústavní rivalita a mimoparlamentní polemiky – pokračují svou cestou bez ohledu na situaci v Čečensku. Určitě by bylo obtížné ukázat, jak konkrétní události v Moskvě byly ovlivněny hlavně vojenskými taženími. Ale to znamená pouštět ze zřetele hlavní bod, že projekt reformy Ruska vyžaduje proměnu základních předpokladů veřejného života. Od roku 1991 syndrom Čečenska přinášel ruskému státu a společnosti pohromu. Infikoval každý aspekt politických, správních, vojenských a sociálních záležitostí.

Putin odhodil veškerou zdrženlivost. Přestože prohlásil, že obyvatelé Čečenska si zaslouží péči a ochranu státu, byl Groznyj ostřelován raketami, tanky a vrtulníkovými křižníky a jeho obyvatelé po tisících masakrováni. Takzvané „filtrační“ tábory, kde ruské ozbrojené síly rozhodovaly, kdo z prchajících obyvatel je bojovník a kdo skutečný uprchlík, se staly místy hrubých nelidskostí. Ruská armáda a bezpečnostní personál se choval otřesně za oponou vytvořenou Putinem před dohledem novinářů. Nicméně zákaz zveřejňování během tažení nemohl být naprostý a ruská televize a noviny začaly informovat o jatcích; a příležitostně začali být k zodpovědnosti přitahováni jednotliví ničemové.²⁷ Čečenská města jsou nyní jako krajina pusté planety. Je pochybné, zda vláda v Moskvě uvolní potřebné prostředky na rekonstrukci. Smyslu jména „Groznyj“ všichni Slované patřičným způsobem rozumějí; je to vhodné jméno pro město, nechvalně proslulé ruskou brutalitou vůči národu, který pořád pokládají za svůj vlastní. Občanům bylo vysláno poselství, že hrubá síla byla obnovena jako oblíbený nástroj vlády.

Jelcin a Putin nebyli prvními vládci Ruska, kteří s povstanci jednali tímto způsobem. Ve stoletích před rokem 1917 bylo plno povstání, jež byla zlomena s exemplárním násilím. V letech 1773–75 vyvolal rolnické povstání Jemeljan Pugačov. Poláci se vzbouřili roku 1863. Celá země se zdála na pokraji svržení Mikuláše II. roku 1905. V žádném z těchto případů nedostávali rebelové milost, když císařská armáda obnovovala pořádek ve státě. Sovětské komunistické vedení bylo stejně nelítostné při rozdrčení svých nepřátel za občanské války po Říjnové revoluci roku 1917. Za Stalina od konce dvacátých let do jeho smrti 1953 se používalo nemilosrdného teroru nejen proti skutečným oponentům režimu, ale i proti jeho potenciálním odpůrcům v milionových počtech.

Jenže žádný císař před rokem 1917 ani generální tajemník do Gorbačova

nesměřoval vážně k vybudování demokratického státního pořádku. Oproti tomu si Jelcin i Putin okázale připíchli na hrud' odznak demokracie. Ve skutečnosti se v Čečensku chovali stejně zle jako kterýkoli z jejich předchůdců v Kremlu. V několika základních problémech ruské státnosti je rozeznatelná kontinuita se stáletými panování před rokem 1991. Nejzřejmějším problémem je užívání vojenského násilí k řešení obtíží převážně civilní povahy. Pak je tu problém vztahů mezi „centrem a místy“. Existuje problém svévolných, tajných rozhodnutí přijímaných centrem. Existuje problém neruských národností, pošlapávaných moskevskou vládou usilující o upevnění určitého druhu imperiální moci. Mělo se za to, že všechny tyto problémy budou vyřešeny prosazením všeobecného reformního projektu. Místo toho schválil Jelcin dvě války v Čečensku. Jen málo se uvažovalo o tom, jak by se dalo dosáhnout trvalého politického řešení. Ruská vláda má určité legitimní důvody pro intervenování do čečenských záležitostí, ale to ji nezabavuje povinnosti omezovat prudkost na své straně a plánovat své tažení takovým způsobem, aby nastolení trvalého míru bylo možné.

Roku 2000 bylo vyhlášeno ruské vojenské vítězství, ale ozbrojený odpor Čečenců ve skutečnosti neustal a terorismus se vrací. Putin se vytrvale posunuje k přátelským nabídkám vůči povstalcům. Přesto dále upevňuje stabilitu, již bylo dosaženo. Pokračuje v linii politických a vojenských osobností, které zastávaly stejnou samolibou vizi. Od dob armádního generála Jermolova v roce 1817 po generálního tajemníka strany Stalina v roce 1944, panovala často oblíbená představa, že Čečence by bylo možné zkrotit krátkým, brutálním dobovačným tažením. Nefungovalo to a nikdy nebude. Čečenci byli velice zvláštním národem již předtím, než se utkali s mocí císařské armády. Kruté násilí, kterým trpěli před i po roce 1917, pomohlo utvrdit tento pocit jedinečnosti a poslání. Potíže nezmizely z kavkazských hor a jméno Čečenska je dále znakem ruské hanby a fiaska reformy.

11. Rusko ve světě

Není třeba nic hledat, všechno už bylo vynalezeno. Toto je cesta demokratického vývoje. Pochopitelně, Rusko je neobyčejně rozmanitá země, ale jsme součástí západní evropské kultury. A v tom tkví naše hodnoty. Ať už náš lid žije kdekoli, třebaš na Dálném východě nebo na jihu, jsme Evropané.

Vladimir Putin, 2000

Měnící se postavení Ruska mezi světovými mocnostmi zvýšilo obtíže reformy. Proměna globální politiky byla obrovská. SSSR byl vojenský kolos vyzbrojený pokročilým jaderným arzenálem; byl pokládán za druhou průmyslovou velmoc světa. Jeho vůdcové vyjednávali na konferencích na nejvyšší úrovni s americkými prezidenty. Globální politika byla ovládána rivalitou mezi Sovětským svazem a Spojenými státy a Rusové věřili tomu, že je to trvalá součást přirozeného stavu věcí.

K překvapení došlo roku 1989, kdy se sovětský blok ve východní Evropě náhle rozpadl. Země po zemi se chopila příležitosti uplatnit svou nezávislost a opustit komunismus, nabízené Michailem Gorbačovem. Polsko, Československo, Maďarsko, Německá demokratická republika a Bulharsko patřily k „vnějšímu impériu“ SSSR. Dokonce i komunistické státy, jež byly znepráteny se Sovětským svazem – Albánie, Rumunsko a Jugoslávie – podstoupily protikomunistické transformace. Mapa Evropy byla překreslena. Posádky sovětské armády byly repatriovány do SSSR. Byl to naprosto neočekávaný proces. Dokud k němu nedošlo, nikdo si nemohl být zcela jistý, zda Gorbačov dodrží své slovo a odmítne vojensky intervenovat ve prospěch komunistických vlád v obtížích. On však to myslel vážně. Byl sám rozčarován křehkostí komunismu i v jeho reformované podobě ve východní Evropě a jasně viděl, že kdyby použil vojska, zničil by svou důvěryhodnost doma i v Evropě jako mírumilovný reformátor. Nemohl si dovolit udělat to, co Chruščov roku 1956 v Maďarsku a Brežněv v Československu roku 1968. Východní Evropa si vybrala a Gorbačov zůstal stranou.

Co Gorbačov nezamýšlel, byl rozpad SSSR. Usiloval o reformovaný Svaz

a územní celistvost státu pro něho byla axiomem. Nelíbila se mu myšlenka o oddělení Estonska, Lotyšska a Litvy (jež byly anektovány roku 1940 a znovu 1944), a to dokonce přesto, že sám zavedl zákon o oddělení v roce 1990. V posledních měsících roku 1991 však k dlouho obávanému rozpadu došlo poté, co se Jelcin, Kravčuk a Šuškevič sešli v Belovežské pušče a rozhodli se bez ohledu na Gorbačovovy plány rozejít se Svazem a vytvořit Společenství nezávislých států spojující všechny sovětské republiky kromě Estonska, Lotyšska, Litvy a Gruzínska. Společenství mělo být velice volným spojenectvím a každý z jeho členů měl mít veškeré atributy nezávislosti. Do roku 1992 bylo tudíž ztraceno i „vnitřní impérium“. Byl to závrtný proces rozkladu impéria. V dějinách impérií neměl svou rychlostí a neformálností obdobu.

Jelcin doufal, že rozpad SSSR bude následován obnovením dobrovolných pout mezi bývalými sovětskými republikami. Nikdy nebyl zásadním obhájcem dezintegrace. Roku 1991 čekal na to, co se stane; jak to šlo, promýšlel strategii opírající se o jakoukoli příležitost, jež se mu naskytla, aby nahradil Gorbačova. Po ukrajinském referendu, které se vyslovilo ve prospěch nezávislosti, očekával, že se Svaz rozpadne na státy, jimiž byl tvořen, zatímco připravoval podmínky pro nové sjednocení. Roku 1992 usoudil, že Společenství nezávislých států by mohlo poskytnout nezbytný nástroj k opětovnému spojení. On i Gajdar také očekávali, že budou moci využít obrovskou hospodářskou moc, jež je k dispozici v Ruské federaci. Několik států Společenství záviselo značně na levné energii, dodávané Ruskem, a to poskytovalo Moskvě mocný nástroj v diplomatickém vyjednávání. Navíc ne všechny státy měly kapacitu, aby se samy dokázaly ubránit agresi, ať vnitřní nebo vnější, bez ruské vojenské pomoci. Prezident Jelcin proto pohlížel na oblast pokrytou bývalým SSSR jako na zcela spadající pod kontrolní sféru Ruska. Zůstával velkým optimistou.

Jeho první rozhodnutí byla v souladu s představou amerického prezidenta George Bushe o „novém světovém pořádku“. Jelcin prohlásil, že ruské jaderné zbraně již nebudou zaměřeny na Spojené státy; také skutečně oznámil jednostranné snížení zásob těchto zbraní a konvenčních zbraní též.² Rozhovory mezi Jelcinem a Bushem probíhaly v červnu 1992 přátelsky, když ruský prezident navštívil Washington. Potom, co se do Bílého domu nastěhoval roku 1993 Bill Clinton, přátelské vztahy pokračovaly a Clinton potvrdil svou dobrou vůli vůči Rusku nabídkou finanční pomoci během hospodářského přechodu od komunismu. Skupina G7 slíbila poskytnout pomoc ve výši 43 miliard dolarů. V raných letech Jelcinovy vlády byl kladen důraz na zlepšení mezinárodních vztahů na celém světě a zesílení integrace Ruska do světového hospodářství. Ruský ministr zahraničí Andrej Kozyrev byl přesvědčeným „atlantistou“. Byl přesvědčen, že vztahy mezi Ruskem a Spojenými státy by měly být hlavními, jimž by měly být podřízeny všechny ostatní aspekty zahraniční politiky. To neodradilo Jelcina, aby rozvíjel přátelské kontakty s několika vedoucími státníky, zejména Helmutem

Kohlem v Německu. Jelcin a Kohl udržovali velmi osobní vztah. Bylo to však přátelství „s mým drahým Billem“, které v Kremlu platilo za nejdůležitější.

Kozyrev byl profesionální diplomat. Jelcin si ho všiml roku 1990, když Kozyrev pracoval na ministerstvu zahraničí RSFSR. V té době nezaujímal žádné vlivné postavení. Když se však SSSR zhroutil, Jelcin nebyl ochoten jmenovat nikoho, kdo byl ve spojení s Gorbačovem, a tak Kozyrev – ke svému vlastnímu překvapení – dostal příležitost vládnout skutečnému ministerstvu. Jelcinovi se líbila jeho iniciativnost, inteligence a chladnokrevnost v kritických situacích.³

Jenže rámec rané zahraniční politiky Jelcina a Kozyreva se rychle uvolnil. Koncepce „nového světového pořádku“ prezidenta Bushe byla vždy spíše rétorická než realistická. Jak se ukázalo, odstranění komunismu v Rusku a východní Evropě způsobilo stejné množství problémů, jako jich vyřešilo. Četné obtíže etnické, sociální a kulturní povahy byly během dlouhého období sovětské hegemonie uchovávané u ledu. Nejhorší příklad poskytla Jugoslávie. V Bosně vypukla občanská válka. Chorvatsko vyhnalo své srbské občany. Srbsko zesílilo perzekuci Albánců, zejména v enklávě v Kosovu. Ruští diplomaté na počátku dvacátého století tradičně podporovali Srbsko proti vládě Rakouska-Uherska. Jelcin obnovil zvyk podpory Srbů a bránil je v jejich konfliktech se Spojenými státy a Evropskou unií. Nezdá se, že by jeho hlavními motivy byla skutečná sympatie pro neutěšenou situaci Srbska. Místo toho ho pravděpodobně pohánělo přání, aby Rusko přestalo být pouhým divákem v zápasech mezinárodních vztahů. Chtěl pro svou zemi získat znovu sílu a prestiž.

Byla to do určité míry reakce na kritiku v Nejvyšším sovětu (do jeho násilného uzavření roku 1993) a ve Státní dumě, že Jelcin a jeho střídající se ministerští předsedové nedokážou obhájit zájmy země – a že je Západ podvádí. Ruští politikové měli proč cítit se znepokojení. Země NATO, staří nepřátelé Varšavské smlouvy, směřovaly k rozšíření svého obranného štítu o několik zemí východní a střední Evropy; a roku 1994 oznámily, že Polsku, Maďarsku a České republice by mohlo být případně nabídnuto členství v organizaci. Stalinovo vytvoření nárazníkové zóny mezi západním Německem a Sovětským svazem se obrátilo. Ruské ministerstvo zahraničí vylašovalo námitky a ministerstvo obrany zlověstné hrozby. Pokud však Rusko nebylo ochotné riskovat ztrátu finanční pomoci ze Západu, nemělo mnoho možností překazit americké úmysly rozšířit atlantické spojenectví. Spojené státy vedly jednání i s Ukrajinou a Gruzínskem o budoucí vojenské spolupráci. Ruské ponížení v širším světě začínalo být zjevné. Přestože se prezident Jelcin dále zúčastňoval schůzek nejbohatších mocností světa, skupiny G8, základní skutečností zůstávalo, že ruský stát nebyl schopen čelit požadavkům států NATO.

Neobjevil se žádný vážný návrh, aby se samo Rusko připojilo k NATO, kromě občasných nabídek vycházejících z Moskvy. Jiné organizace však vstup Ruska vítaly. Tak se Rusko připojilo ke Světové bance, Mezinárodnímu měnovému

fondu a Evropské bance pro obnovu a rozvoj. To byly hlavní finanční instituce. Rusko také vstoupilo do Rady Evropy a Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě a přistoupilo k Evropské konvenci lidských práv, kterou ratifikovalo počátkem roku 1996. Rusko tedy nebylo žádným způsobem vylučováno z členství v mezinárodních organizacích světa.

Na jaře 1993 schválil Jelcin návrh koncepce zahraniční politiky Ruské federace. Tento dokument objasňoval myšlenky, jež byly dosud vágní nebo nevyslovené. Rusko podle této koncepce by se mělo snažit zůstat velmocí. Má též zvláštní povinnost stabilizovat své vztahy s dalšími státy bývalého SSSR. Vypuknou-li ozbrojené konflikty na jeho hranicích, bude použita ruská armáda. Poněkud obecněji připomínala koncepce cíl znovu politicky a ekonomicky spojit staré sovětské republiky. Pokud jde o východní Evropu, bude pokládána za náležející do ruské „historické zájmové sféry“. Prognóza zněla, že k těmto cílům by se mělo dospět ve spolupráci se Spojenými státy. Prohlašovalo se, že obě vlády jsou stejně zainteresovány na prevenci regionálních ozbrojených konfliktů a šíření jaderných zbraní. Avšak hlavní orientace na rusko-americké vztahy začala ustupovat vztahům s jinými mocnými zeměmi. Koncepce nabádala k dosažení „vyvážených a stabilních vztahů“ se státy Východu, zejména Čínou, Japonskem a Indií. Bylo též prohlášeno, že objektivní zájmy Ruska nejsou vždy totožné se zájmy Západu.

Kozyrev sám změnil pozici. Ruská vojenská invaze do Čečenska v prosinci 1994 vyvolala bouři americké kritiky. Porušování lidských práv bylo flagrantní. Kozyrev odpověděl, že bezkonfliktní vztahy se Spojenými státy „dospěly ke svému konci“ a že osobně podporuje ozbrojenou akci proti čečenským bojovníkům.⁴ Tvrdil také, že Rusko by mělo být připraveno vyslat vojska mimo své hranice, aby chránilo své „spoluobčany v cizině“. Při tom měl na mysli etnické ruské menšiny žijící v bývalých sovětských republikách. Došlo k oficiální diskriminaci Rusů v Estonsku, Lotyšsku a Litvě. Podmínky pro získání občanství byly stanoveny pro Rusy přísně a jazykové a kulturní zkoušky byly zvláště těžké v Estonsku. Ruská vláda s úspěchem argumentovala, že je nesmyslné očekávat od potenciálních občanů převážně Rusy obývaného města Narva, že budou znát jména dávno zesnulých estonských operních zpěvaček.⁵ Kozyrev sám se cítil povinován vystoupit ze strany Ruská volba, která se energicky stavěla proti válce v Čečensku. Neposunul se politicky dostatečně daleko, aby se uchránil od pokračující kritiky v dumě a v nacionalistickém tisku. V prosinci 1995, unavený útoky vedenými proti němu, rezignoval.

Nebyl to jenom pokles ruské diplomatické prestiže, která vadila Kozyrevovým odpůrcům. Byl to také příliv zahraničních průmyslových a zemědělských výrobců, který konkuroval ruským podnikům. Dalším rozčilujícím jevem byl vliv mezinárodních finančních institucí na ruskou vládu. Jelcin, který vnímal politické nálady, se zbavil Kozyreva a v lednu 1996 ho nahradil Primakovem, který dostal po srpnovém puči 1991 na starost zahraniční zpravodajskou službu a byl přesvěd-

čen, že Rusko by se mělo osvobodit od amerického objetí. V celém ruském veřejném životě panoval neklid a znepokojení. Stávalo se zřejmým, že přes několik schůzek na nejvyšší úrovni mezi Clintonem a Jelcinem zbyla ve světě jediná supervelmoc. Když se oba politikové neshodli, byl to téměř vždycky Jelcin, kdo musel ustoupit. I když ruský prezident hovořil o Clintonovi jako o „svém příteli Billovi“, nic nemohlo zastřít jeho podřízenost. Ruská finanční síla byla zanedbatelná. Vojenské schopnosti Ruska se ukázaly v čečenské válce 1994–96 jako ubohé. Přestože si Rusko ponechávalo své jaderné zbraně, těžko by je mohlo použít jako seriózní vyjednávací prostředek na konferencích na nejvyšší úrovni. Studená válka skončila. Jelcin nebyl v situaci, aby mohl čelit čemukoliv, co si Spojené státy přály provádět v nějaké konkrétní sféře politiky.

Primakov dělal na ruském ministerstvu zahraničí, co v této obtížné situaci mohl. Komunistické strana Ruské federace na něho pohlížela jako na daleko vhodnějšího, než byl Kozyrev; a on okamžitě navrhl, že by „vojensko-průmyslový komplex“ měl prodávat zbraně všem státům, jimž si přeje, bez ohledu na to, co chtějí USA. Primakov byl přesvědčen, že iráckému diktátorovi Saddámu Husajnovi by mělo být umožněno nakupovat zbraně z Ruska, přestože Irák byl dosud podroben sankcím schváleným Organizací spojených národů po válce v Zálivu let 1990–91.

Ze všech komplikací v mezinárodních vztazích však ty nejtěžší způsobila bývalá Jugoslávie. Komunistická moc se tam začala hroutit po Titově smrti roku 1980. Ve všech nástupnických státech Jugoslávie posílili nacionalističtí politikové včetně těch, kteří zastávali komunistické stranické funkce. V Rusku panovaly sympatie pro srbskou vládu Slobodana Miloševiče, když bojoval za obranu Srbů žijících mimo Srbsko. Miloševič poslal armádu do Chorvatska. Výsledkem války byla katastrofa pro chorvatské Srby; čtvrt milionu z nich muselo vyhledat trvalé útočiště v Srbsku. V Bosně vypukla občanská válka mezi muslimy a Srby. Miloševič povzbuzoval bosenské Srby v přesvědčení, že spojení velkých kusů Bosny se Srbskem je realistický cíl. Ruská vláda, podporovaná většinou politických stran ve Státní dumě, se postavila na srbskou stranu. Bylo proneseno mnoho řečí ve prospěch podpory starého spojence. V devatenáctém století věnovali carové diplomatickou podporu balkánským Slovanům v jejich boji proti osmanské říši a byla to ruská podpora nezávislému Srbsku proti rakouskému ultimátu v létě roku 1914, která zažehla napjatou situaci, jež se proměnila v první světovou válku. V tichosti byla zapomenuta rozsáhlá roztržka mezi SSSR a Jugoslávií během posledních let Stalinova života. V devadesátých letech, zejména po Kozyrevově odchodu z ministerstva zahraničí, se Rusko předvádělo jako trvalý stoupenec věci Srbska.

Spojené státy a Evropská unie podrobily Jelcina nátlaku, aby přestal hýčkat Miloševiče. Jelcin byl dokonce vyzván, aby přiměl srbského prezidenta uzavřít mír s muslimy a vzdát se nadějí na integraci bosenských území obývaných Srby se Srbskem. Jelcin, který v tom spatřil příležitost, jak posílit svou osobní prestiž, byl

pro a Milošević nakonec ustoupil. Pro prezidenta Jelcina to byl skvělý mezinárodní tah a Bill Clinton jeho úlohu pochválil.

Naneštěstí se Rusko dlouho nekochalo touto slávou, protože Srbsko samo mělo potíže v provincii Kosovo. Kosovo bylo osídleno hlavně Albánci. Srbská menšina v této oblasti se již dlouho cítila z jejich strany ohrožena. Když se jeho bojovnost v Chorvatsku a Bosně dostala do obtíží, obrátil Milošević své zraky ke Kosovu. Policie se začala chovat brutálněji a do oblasti byly vyslány vojenské jednotky. Pod tlakem NATO byly u Paříže uspořádány rozhovory mezi Miloševićovou vládou a kosovskými Albánci. Existovaly náznaky, že Spojené státy se již rozhodly předložit Bělehradu podmínky řešení, které musely být pro Miloševiče nepřijatelné – vyprovokoval západní mocnosti příliš. Jednání byla přerušena, když Milošević odmítl ustoupit. Konflikt v Kosovu zesílil a v prosinci 1998 začala albánská většina opouštět oblast a utíkat do sousedních zemí. Exodus uprchlíků probíhal v otřesných podmínkách a země NATO, opírající se o rezoluci Spojených národů, vyjádřily připravenost přimět Srbsko bombardováním k povolnosti. Rusko protestovalo proti soustřeďování vojsk na srbských hranicích; popíralo rovněž, že by Spojené národy poskytly výslovné schválení k tomu, co Spojené státy a jejich spojenci zamýšleli učinit. Přesto začaly v březnu 1999 letecké nálety. O několik týdnů později stáhla srbská vláda svá vojska z Kosova; debakl byl naprostý.

Neúspěšnost Ruska byla obnažena. Jelcin vyslal svého bývalého ministerského předsedu Černomyrdina jako svého zvláštního představitele, aby přiměl Miloševiče ustoupit dříve, než bude příliš pozdě. Milošević jeho výzvu ignoroval. Jelcin kritizoval bombardování po celou dobu jeho trvání. NATO ho však nebralo v úvahu. Vše, co se Jelcinovi podařilo dosáhnout, byla dohoda, že Rusko by se mělo podílet na vojenské okupaci Kosova do té doby, než bude zajištěna harmonie mezi národnostmi. Jelcin zuřil a požadoval větší území, jež by měla ruská armáda spravovat. Kontingent ruské armády pod velením generálporučíka Zavarzina vyrazil z Bosny do Přeštiny, hlavního města Kosova, a obsadil tamní letiště. Byl to troufalý manévr. Jelcin povýšil Zavarzina na generálplukovníka a vyznamenal ho vojenskou medailí. Rusové se však museli spokojit se správou malé oblasti a byli donuceni opustit Přeštinu. V říjnu 2000 navíc Milošević přišel o moc v Bělehradě a poslední přítel Ruska ve východní Evropě zmizel z politické scény. Do léta roku 2001 stál před soudem v Haagu za válečné zločiny.

Další prioritou Primakova a Jelcina bylo upevnit vztahy se slovanskými státy bývalého Sovětského svazu. Původní záměr, spojený se Společenstvím nezávislých států, bylo vytvořit „jednotný hospodářský prostor“. Některé z nově nezávislých států, zejména ve Střední Asii, si přály uchovat své vazby s Ruskem. Avšak ne všechny státy Společenství sdílely toto stanovisko. Ukrajina podezírala Jelcina, že Rusko ve vztahu k ní aspiruje na hegemonii; neoddělila se od SSSR jen proto, aby se sama zase podrobila nadvládě Moskvy. Jediným zdrojem obtíží však nebylo pouze Rusko. Mezi Ázerbájdžánem a Arménií pokračovala v obměňujících se

stupních intenzity válka v Náhorním Karabachu. V Tádžikistánu zuřila občanská válka a Uzbekistán byl opakovaně v pokušení do ní vojensky intervenovat. Gružínsko se otřásalo ozbrojenou snahou Abcházie o nezávislost stejně jako svým vlastním vnitřním násilím. Dokonce i ve státech, které nebyly postiženy vojenskými konflikty, docházelo k vývoji nepříjemnému pro Rusko. Některé státy prostě potvrdily u moci předchozí komunistické vůdce po formálním odmítnutí komunismu. Ruští reformátoři se obávali, že by ruská kampaň za politickou a ekonomickou transformaci mohla být zkompromitována příliš úzkým spojenectvím s vládami, jež nebyly stejně dychtivé zavést hluboce a rychle změny.

Navíc dvacet milionů etnických Rusů tvořilo diasporu v bývalých sovětských republikách. Byli silně nakupeni na ruských hranicích s východním Estonskem, v severozápadním Kazachstánu, na východní Ukrajině a ve východní Moldově. Pro žádnou ruskou vládu nebylo možné, aby ignorovala zájmy těchto „spoluobčanů“. Byl tu také problém Krymu. Tam, v Sevastopolu, byla základna sovětské černomořské flotily a Jelcin váhal, zda má přístav předat pod výlučnou ukrajinskou kontrolu.

Pouze jediná země Společenství nezávislých států se stavěla příznivě k opětovnému sjednocení s Ruskem. Bylo to Bělorusko. Od léta 1994 v Bělorusku vládl prezident Alexandr Lukašenko, který podporoval znovusjednocení s Ruskem. Lukašenko byl odpůrcem demokratických postupů a systematicky pronásledoval své politické oponenty. Přesto měl značnou lidovou podporu. Většina etnických Bělorusů nepřijala dobře rozpad Sovětského svazu. Lukašenko byl nepřátelský k tomu druhu ekonomických reforem, které podnikala Jelcinova vláda. Bylo také docela jasné, že pokud by Lukašenko dostal sebemenší možnost, pokusil by se o získání prezidentského úřadu v budoucím rusko-běloruském státě. To nebyla vyhlídka, která by se Jelcinovi příliš zamlouvala, a ruská média poukazovala na řádění Lukašenka a jeho ministrů v Minsku. Když však Jelcinův rating v průzkumech veřejného mínění klesal, rostla potřeba, aby se ukázal jako někdo, kdo by dokázal rozšířit ruský vliv. Jelcin a Lukašenko podepsali v únoru 1995 smlouvu o přátelství a spolupráci. Byla též dohodnuta celní unie. V dubnu 1996 bylo dosaženo po roce diskusí mezi vládami dohody, ve které ruští a běloruští vůdci odsouhlasili sdílení své vojenské infrastruktury, zařízení k výrobě a distribuce plynu a elektřiny a v patřičné době i měny, a v prosinci 1999 byla slavnostně přijata Smlouva o jednotném státě, zahrnující závazek k budoucímu úplnému splynutí obou států.⁶

Také další státy byly zataženy do tohoto procesu. V březnu 1996 byla Ruskem, Běloruskem, Kazachstánem a Kyrgyzstánem podepsána „Smlouva čtyř“, volající nejen po jednotném hospodářském prostoru, ale také po jednotné zahraniční politice. Smlouva označovala signatáře jako státy „spojené společnými historickými osudy“. Bělorusko si vždy přálo tlačit věci dále a rychleji. Ostatní signatáři „Smlouvy čtyř“ byli, pokud šlo o Rusko, méně nadšení. Kazachstán nemile nesl

zasahování Kremlu do obchodní dohody vlády v Alma Atě s americkou ropnou společností Chevron. Rusko bránilo plánům Kazachstánu obejít použití ruských ropovodů při vývozu své energie. Vznikl také problém týkající se ropných zásob pod Kaspickým mořem. Ázerbájdžán, Kazachstán, Turkmenistán i Rusko vyslovovaly konkurenční nároky na právo využívat tyto zásoby a ruská vláda naznačovala, že zabrání těžebním aktivitám, pokud ruské společnosti nedostanou podstatnou část tohoto podnikání. Bylo zřejmé, že Rusko už na Společenství nezávislých států nehledí jako na sdružení politicky a ekonomicky rovnoprávných partnerů.

Průbojnost Ruska v mezinárodních vztazích pokračovala a za Putina narůstala. Prezident sám se těšil dobrému zdraví a cestoval při častých příležitostech po světě; navštívil Spojené státy, Japonsko, Indii, Čínu, Německo, Spojené království, Severní Koreu a několik dalších zemí. Rusko-americké vztahy, tak důležité za Jelcina, se staly méně prominentní v oficiálních prohlášeních. Ruští diplomaté zdůrazňovali, že svět je charakterizován „multipolárním“ rozdělením moci. Putin byl vítán vůdci států skupiny G8. Dokonce i před Putinovým vítězstvím v prezidentských volbách v roce 2000 – zatímco válka v Čechensku dosud zuřila – chtěl britský ministerský předseda Tony Blair navštívit Kreml, a v listopadu 2000 tuto cestu zopakoval a byl nafilmován, jak pije s ruským vůdcem sklenici vodky. To bylo prospěšné pro Putina, jenž vědom si obtížné hospodářské situace své země, rozhodně usiloval o zvýšení prestiže Ruska. Prostředkem k tomuto cíli byly kontakty v zahraničí. Proto se projevovala ochota vyhledávat přátele mezi těmi, kdo byli spojenci za sovětského období. Bez ohledu na americký nepřátelský postoj učinila jeho vláda přátelské nabídky Iráku, Severní Koreji a Libyi, aby získala větší prostor pro ruskou diplomacii.

Koncepce národní bezpečnosti schválená v lednu 2000 vyjádřila přání spolupracovat se „všemi vedoucími státy světa“. Na rozdíl od předchozí verze však podrobila zahraniční politiku Spojených států kritice. Americké úsilí o převahu ve světě bylo otevřeně odsouzeno a potřeba Ruska znovu vybudovat své ozbrojené síly byla potvrzena.⁷ Vojenská doktrína schválená téhož roku posílila tuto orientaci. Podtrhla použití ozbrojených sil k udržování pořádku a míru v Ruské federaci. To se dalo v době, kdy vojenské jednotky bojovaly v Čechensku, očekávat. Mnohem překvapivější bylo, že doktrína obnovila schválení – přinejmenším v zásadě – užití jaderných zbraní ve válkách, jež by mohly být vedeny Ruskem mimo jeho hranice.

Avšak příležitosti ke zvýšení vlivu na zeměkouli zůstávaly malé, když ruský domácí produkt klesl pod 0,5 procenta světové roční výroby. Vliv se musí opírat o pevné ekonomické základy. Zatímco se ruská ekonomika dále scvrkávala a neobjevovaly se žádné známky průmyslové obnovy, nedaly se předvídat žádné větší změny. Ozbrojené síly byly nadále nedostatečně financovány a byly použitelné pouze pro omezená tažení buď uvnitř Ruska, nebo v několika málo zemích Společenství nezávislých států. Ze slepé uličky bylo možné se dostat několika

způsoby. Jeden z nich zahrnoval omezení orientace na jaderný arzenál a přesun fondů konvenčním ozbrojeným silám. Z tohoto důvodu by pro Rusko mělo smysl uzavřít se Spojenými státy bilaterální dohodu o snížení počtu přípustných jaderných raket. To vše by však vyžadovalo trpělivé vyjednávání a od ledna 2001 to Američané za prezidenta George W. Bushe ztížili, když naznačili, že by mohli zahájit výzkum nového protiraketového obranného systému dokonce bez ohledu na smlouvy podepsané se SSSR a Ruskem. Za těchto okolností mělo Rusko malé vyhlídky na to, že by zaujalo znovu pozici druhé supervelmoci.

Na druhé straně Putin se svým původem v evropském městě Petrohradě a pracovními zkušenostmi z Německa zdůraznil svůj zájem na zlepšení vztahů s Evropskou unií. Mnoho lidí v Moskvě spatřovalo v rusko-evropské ose nejúčinnější politiku k obnově důstojnosti a vlivu země. Mělo to určitý reálný smysl. Zatímco obchod se sousedními státy na jihu mohl pomoci k hospodářské stabilizaci, nebylo pravděpodobné, že by působil jako motor regenerace. K tomuto cíli bylo třeba přímých finančních investic a – vzhledem k tomu, že Japonci ani Američané dlouhodobě pro ně neprojevovali velké nadšení – byla Evropa nejrealističtější možností.

Již na vrcholné schůzce mezi EU a Ruskem konané v Helsinkách v říjnu 1999 byl Putin připraven předložit „Střednědobou strategii rozvoje mezi Ruskou federací a Evropskou unií“. Bylo to první prohlášení tohoto druhu od rozpadu SSSR. Putinovým hlavním cílem bylo navázat „strategické partnerství“.⁸ Konkrétně se zasazoval o to, aby bezpečnost v Evropě byla zajištěna „Evropany samotnými“. Nástrojem pro akci, jemuž dávali Rusové přednost, byla Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě (OBSE) a bylo jasné, že ruským cílem je oslabit vztahy atlantických mocností i přesto, že Putin hlásal přání vyhnout se izolování Spojených států. Jelcin se pokoušel toho dosáhnout nabídkou zvláštních vztahů Německu a Francii a Putin k tomu připojil i Británii. „Strategie“ předpokládala začlenění Ruska do deseti let do „společné ekonomické a sociální oblasti“. Putin také usiloval o to, aby kontroloval všeobecné vztahy Společenství nezávislých států s Evropskou unií. Společenství samo o sobě mělo sotva nějaký význam. Putinovým pravděpodobným skutečným záměrem bylo zabránit Ukrajině nebo některé jiné zemi Společenství vyjednat separátní podmínky pro přidružení.

Evropská unie byla tudíž pro Rusko rivalem i partnerem; a zatímco ruská moc upadala, Evropská unie podnikala jak vnitřní integraci, tak územní expanzi. Pochopitelně se začínalo mluvit o potenciálním vzniku nové supervelmoci: Evropská unie měla patnáct členů a na začátku jednadvacátého století plánovala vzrůst počtu svých členů na dvacet šest. Tak měla Unie rozšířit své území o třetinu a obyvatelstvo o 29 %. Měla zahrnovat většinu bývalých spojenců SSSR ve Varšavské smlouvě. Nárazníková zóna mezi Ruskem a Západem by byla definitivně odstraněna. Finsko, jež hraničí s ruským severem, vstoupilo do Evropské unie roku 1995. Některé ze zemí bývalého SSSR se samy postavily do fronty na přijetí. Byly

mezi nimi Estonsko, Lotyšsko a Litva a nebylo pochybností, že jejich přihláška bude nakonec přijata. Mezitím ekonomické pronikání EU do východní Evropy bylo vytrvalé. Německo mělo velký zájem o polskou a českou ekonomiku už na začátku devadesátých let a začalo rozšiřovat svou aktivitu do Ruska včetně kaliningradské oblasti. Kaliningradští politikové vítali užší vztahy s Německem vzhledem k poloze oblasti mimo hlavní území Ruské federace a nutnosti spoléhat se na Litvu, pokud jde o dopravní spojení do Moskvy.

Aby byla hrozba rozšíření NATO Ruské federaci oslabena, byl žádoucí určitý druh spolupráce s Evropskou unií. Totéž platilo o přátelštějších stycích s Japonskem a Čínou. Skutečnost, že Rusko odmítalo vrátit Japonsku kterékoli z japonských severních území, měla negativní vliv na posun k užším vztahům. Výměna návštěv mezi ruskými a japonskými představiteli byla přátelská a prezident Jelcin byl v polovině devadesátých let nakloněn vrácení sporných ostrovů Japonsku. Nedošlo k tomu však. Tato neshoda zůstávala překážkou bránící zlepšení obchodních vztahů.

S Čínou existovalo méně bezprostředních problémů. Čínsko-sovětský hraniční spor z šedesátých let byl vyřešen, a přestože Čína zůstávala pod komunistickou vládou, její hospodářství je stále více ovládáno kapitalismem a obchod mezi Ruskem a Čínou soustavně rostl. Ruská federace se orientovala na zásobování Pekingu zbraněmi, které nemohl získat od Spojených států. Přesto přetrvávaly určité starosti. Čínská ekonomika expandovala v týchž letech, kdy Rusko prožívalo pokles. Kupci z Číny pravidelně překračovali hranice na Sibiři s levným zbožím. Životnost čínské podnikavosti byla taková, že vznikla otázka, zda by v dlouhodobé perspektivě nemohla Sibiř jako celek upadnout pod čínský vliv. Sibiřské obyvatelstvo je řídce rozptýleno a hranice je snadné překračovat. Naproti tomu Čína je přelidněná. Skutečnost, že Čína, která je také nukleární mocností, v budoucích letech pravděpodobně získá další politickou a vojenskou autoritu, nemůže ponechávat tvůrce politiky v Moskvě klidnými. Avšak v současné době je klid a Rusko má prospěch z rozvíjejících se obchodních vztahů. V této chvíli je příliš chudé, aby se tvářilo podrážděně kvůli svým partnerům v širším světě.

Úloha, jakou Rusko hrálo v postupných politických krizích v Bosně a Kosovu, nebyla vnímána s jednoznačným nadšením. Západním vládám se často zdálo, že Jelcin a Putin páchali zlomyslností, a Spojené státy i Evropská unie obvykle nespěchaly, aby připojovaly automaticky Rusko ke svým diplomatickým iniciativám. Tento západní postoj se však náhle změnil 11. září 2001, kdy sebevražední teroristé zničili Světové obchodní centrum v New Yorku a poškodili Pentagon ve Washingtonu. Země NATO hledaly podporu v zahraničí. Když rostlo podezření, že masakr byl zorganizován saúdským islamistickým bojovníkem Usámou bin Ládinem, který byl usídlen v Afghánistánu, nutnost přátelského sblížení s prezidentem Putinem se stala naléhavou. Rusko mělo úzké vztahy s bývalými sovětskými republikami hraničícími s Afghánistánem; mělo vojska umístěná v Tádžikistánu,

kteřá hlídala afghánsko-tádžickou hranici a kontrolovala posádky a letiště. Když američtí vojenští plánovači vyvinuli nátlak na Pákistán, aby spolupracoval při odstranění bin Ládina a podkopání afghánské vlády, potřebovali k zahájení vojenské ofenzivy přístup do Uzbekistánu a Tádžikistánu. Prezident George W. Bush požádal naléhavě o ruský souhlas. Poprvé od rozpadu SSSR jediná zbývající světová supervelmoc musela prosit Moskvu.

Putinovou první reakcí bylo vyjádření sympatií s oběťmi teroristického útoku v New Yorku a nabídka praktické pomoci.¹⁰ Pro něj události potvrdily jeho dřívější tvrzení, že Západ pravidelně podceňoval hrozbu představovanou „islámským fundamentalismem“. Opakoval, že ruské vojenské akce v Čečensku byly zaměřené k vykořenění mezinárodního terorismu a politického extremismu z půdy Ruské federace; v duchu spolupráce, jaká z Kremlu nevzešla od prvních let Jelcinova prezidentství, nabídl americké armádě týlová zařízení. Putin spatřoval v globální politické krizi příležitost ospravedlnit ruské oficiální chování a posílit postavení a vliv Ruska. Náhradou za jeho podporu přestaly Spojené státy kritizovat ruskou vojenskou aktivitu v Čečensku.

Tím byla zasazena další rána malé prodlužující se naději další reformy v Rusku. Tak dlouho, jak budou ruští vládcové ospravedlňovat válku v Čečensku, by bylo obtížné očekávat obrat k méně autoritativnímu pořádku v politice a hospodářství. To neznamena, že by Putinova zahraniční politika byla vítána dokonce i těmi, kdo s ním souhlasí, pokud jde o Čečensko. Zjuganovovi se nelíbil jeho souhlas s americkými vojenskými záměry; ale nebyli to pouze komunisté, kdo vystoupili s kritikou. Putinovi se vytýká, že mlčky schvaluje americkou globální nadvládu na účet ruských národních zájmů. Existovalo nebezpečí poškození rozvíjejících se obchodních vztahů s Irákem a dalšími islámskými státy. Akce mezinárodních teroristických skupin by mohly být podniknuty i v Moskvě a samotní ruští muslimové by se mohli do nich zapojit mnohem rozsáhleji. Nestabilita v Tádžikistánu a Uzbekistánu, šířící se z jakéhokoli konfliktu v Afghánistánu, by nevyhnutelně způsobila otřesy po celém Rusku – a trvalo až do roku 1997, než se podařilo občanskou válku v Tádžikistánu přivést s ruskou vojenskou a diplomatickou pomocí k závěru. Ruští politici a novináři si pamatovali, do jaké bryndy sovětská armáda zabředla, když roku 1979 vtrhla do Afghánistánu. Tytéž připomínky se ozývaly uvnitř Kremlu včetně ministerstev zahraničí i obrany.

Tak tedy výsledky prvního desetiletí nekomunistické vlády byly deprimující. Koncem osmdesátých let se už i SSSR zřítíl z vrcholu moci a přestal být supervelmocí. Následující léta politických a ekonomických zmatků zredukovala ruského Leviathana v muzeální exponát bývalé slávy. Předčasné naděje liberálních demokratů včetně Rusů na nový světový pořádek byly zklamány. Zahraniční půjčky poskytnuté Rusku shráblí jeho noví podnikatelé. Pokračovalo odprůměrnění, jak světová ekonomika pronikala do země. Jako mnohé ekonomiky třetího světa, je Rusko kriticky závislé na svém vývozu energií a paliv, aby udrželo svůj rozpočet

dokonce jen z poloviny vyrovnaný. Ruská moc a prestiž jsou níže než kdykoli od občanské války. Ruská zahraniční a vnitřní politika jsou ošklivě zauzlovány. Pro ty, kdo obhajují návrat k velkému reformnímu projektu ze začátku devadesátých let, je situace bolestná; a jediná událost, která částečně obnovila význam Ruska ve světových záležitostech – teroristická akce v New Yorku 11. září 2001 – jen základní problémy zhoršila.